

C

Rm 801 A 111

శ్రీ:

ఘటకర్పర ప్రణీత

ఘటకర్పర కావ్యమ్

మజ్జరీవ్యాఖ్యా

(ప్రతిపదార్థ - తాత్పర్య - వివరణములు)

దుర్గానంద, రామోరా

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారి

4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్‌టెన్షన్,

కొత్తపేట-చీరాల-523 157

... ..

5

శ్రీః
ఘటకర్పర ప్రణీత
ఘటకర్పర కావ్యమ్

మజ్జరీవ్యాఖ్యా
(ప్రతిపదార్థ - తాత్పర్య - వివరణములు)
దుర్గానంద, రామోరా

ప్రకాశికా
రావి కృష్ణకుమారి
4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్‌టెన్షన్,
కొత్తపేట-చీరాల-523 157

!! A L O S I A S

శ్రీ:

ఘటకర్పర ప్రణీత

ఘటకర్పరకావ్యమ్

మజ్జరీవ్యాఖ్య

(ప్రతిపదార్థ - తాత్పర్య - వివరణములు)

రామోరా, దుర్గానంద

ప్రథమముద్రణ:-

ప్రతులు : 250

పేజీలు : 44

వెల రూ. : 10-00

© Ravi Mohana Rao

4-103, I.L.T.D. Colony Extn.,

Kothapet,

Chirala-523 157

Free to re-print after 14-06-2013

DTP by

Vikram Graphics

Opp. M.R.O. Office

CHIRALA - 523 155

Ph.: 08594 - 237658

Printed at

Sowmya Printers,

Near Gopalakrishna Theatre,

CHIRALA - 523 155

2

శ్రీః
ఘటకర్పర ప్రణీత
ఘటకర్పర కావ్యమ్

శ్లో॥ ఛాదితే దినకరస్య భావనే
ఖాజ్జలే పతతి శోకభావనే
మన్మథే చ హృది హన్తుముద్యతే
ప్రోషితప్రమదయేదముద్యతే॥

1

పదవిభాగము:- ఛాదితే దినకరస్య భావనే ఖాత్+జలే పతతి శోక భావనే మన్మథే చ హృది హన్తుమ్ ఉద్యతే ప్రోషితప్రమదయా+ఇదమ్ ఉద్యతే॥

అన్వయక్రమము:- దినకరస్య భావనే ఛాదితే (సతి) ఖాత్ జలే పతతి (సతి) చ హృది శోకభావనే మన్మథే హన్తుమ్ ఉద్యతే (సతి) ప్రోషిత ప్రమదయా ఇదమ్ ఉద్యతే॥

ప్రతిపదార్థము:-

దినకరస్య	=	సూర్యునియొక్క,
భావనే	=	కిరణములు,
ఛాదితే (సతి)	=	కప్పబడినవగుచుండగా,
ఖాత్	=	ఆకాశమునుండి,
జలే	=	నీరు,
పతతి (సతి)	=	పడుచుండగా,
చ	=	మఱియు,
హృది	=	మనసులో,
శోక	=	శోకమనెడి,
భావనే	=	భావముకల,
మన్మథే	=	మన్మథుడు,
హన్తుమ్	=	హింసించుటకు (చంపుటకు),
ఉద్యతే (సతి)	=	ఉద్యమించుచుండగా,
ప్రోషిత	=	దేశాంతరగతుడైన (భర్త గల),
ప్రమదయా	=	స్త్రీచే,
ఇదమ్	=	ఇది,
ఉద్యతే	=	పలుకబడుచున్నది.

తాత్పర్యము:- సూర్యుని కిరణాలు కప్పబడియుండగా, ఆకాశమునుండి వాన (నీరు) పడుచుండగా, దుఃఖాన్ని మనసులో అధికంచేసే మన్మథుడు హింసింపబూనగా, భర్త దూరముననున్న స్త్రీ ఇది చెప్పుచున్నది.

వివరణము:- శ్లోకములో మబ్బుమాటలేకున్నను, ఛాదితశబ్దప్రయోగము, ఖాత్ జలే పతతి (సతి)యని వాచ్యంగా వర్షపాతాన్ని ప్రస్తావించటంవలన, సూర్యుడు, మేఘుచ్చాదితుడైనాడని తెలుసుకోవచ్చు. కాగా ఇది వర్షర్తువన్నది స్పష్టము. ఈ ఋతువు కలిసియున్న భార్యాభర్తలకు సుఖకరము, వేత్రైయున్నవారికి దుఃఖకరము అన్నది లోకానుభవము. ఇక్కడ నాయిక ప్రోషితభర్తృక, అనగా భర్తకు దూరమైయున్నది. కనుక ఆమె విరహిణి. ఆమె విరహాన్ని వర్షర్తువు మరింత దుర్భరంచేస్తున్నది. ఆమెను మన్మథుడు బాధించి ఆనందిస్తున్నాడు. ఆమె ఈ మాటలంటున్నది అంటూ కవి తన ఘటకర్పర కావ్యాన్ని మొదలుపెట్టినాడు. ఈ కావ్యమంతయూ విరహిణీభాషణం. నాయిక నూటికి నూఱుపాళ్ళు శ్రీమతి, అనగా తన మతిని తన శ్రీవారియందే లగ్నంచేసినది. ఆమె బాధ ఎంత గాఢమైనదో చెప్పుటకేనేమో ఛాకారంతో ఛాదితే అని ప్రారంభం, తటాలున దెబ్బకొట్టినట్లు, సమయోచితమే కదా! ఈ ఛాదితే అన్నపదం అసలు కావ్యనాయికా హృదయస్థితికి గూడ సూచకమే. అసలిక్కడ 'ఛాదితే దినకరస్య భావనే' అనగా, దినకరస్యభావనే=పగటిని చేయువాడు అనుభావన, ఛాదితే (సతి)=మరుగునపడగా, అని అర్థం చెప్పుకుంటే సమంజసంగా ఉంటుందేమో! పేరులో దినకరుడే కాని ప్రస్తుతం రాత్రింకరుడేమో అనిపించునట్లున్నాడు అని. కాగా నాయికకు పట్టపగలు కూడా రాత్రివలె దుఃఖాకరమైనదను ధ్వని. ఇది శ్లోకానికి భావబలాన్ని చేకూర్చే ఎత్తుగడ.

విరహబాధ నెగద్రోయుటకు వసంతము, వర్షర్తువు, చంద్రుడు, మన్మథుడు సహాయులన్నది జగత్ప్రసిద్ధి. ఇక్కడ సూర్యుడు కూడ వారితో చేరిపోయినట్లున్నది. ఆ భావావేశంలో నాయిక తన సొదను వెళ్ళబోసుకుంటూన్నది, వినందని కవి పరితల నాహ్వనిస్తూన్నాడు.

'ప్రమదయా' అన్నప్పుడు ప్రమదశబ్దవ్యుత్పత్తినిబట్టి హర్షాతిరేకము కలది అని అర్థము యేర్పడుతుంది కదా, ఇక్కడి నాయిక విరహబాధతో విలవిలలాడుతూండగా, ఆ శబ్దప్రయోగం సమంజసమేనా? అనిపిస్తుంది. కాని ఆ పదానికిముందు ప్రోషితశబ్దము చేర్చబడింది, దానినిబట్టి ప్రోషితభర్తృకయైన నాయిక ప్రోషితప్రమద అయిందనటం సరియేయని సమాధానం. అనగా, ఆమె సంతోషం కూడ ఆమె భర్తతోబాటు దూరదేశం వెళ్ళిపోయిందని భావం. అదే ఆమెకు దుఃఖాన్ని మిగిల్చింది, విరహాన్ని రగిల్చింది.

కాళిదాసుని మేఘసందేశకావ్యానికిది ముందుకాలము నాటిదో లేక తరువాతిదో. ఇది కూడ మేఘసందేశమే. అందు నాయకుడు నాయికా విరహంతో సందేశమంపగా,

ఇందు నాయిక నాయకవిరహంతో సందేశమంపుతుంది. అది మగవాడి విరహబాధ కనుక సన్నగా మూల్గినట్లు మందాక్రాంతవృత్తాలలో సాగితే, ఇది ఆడుదాని విరహబాధ కనుక వేగతరం తీవ్రతరం కనుక, రథోద్ధతా వృత్తాలలో సాగింది రచన. ఈ రెండు కావ్యాలనూ కాళిదాసుడే వ్రాసినట్లు భావించే వారున్నారు. అయితే దీనికి ఘటకర్పర కావ్యమని పేరుకదా, అదెట్లా సార్థకమవుతుంది? అన్నదొక ప్రశ్న. ఘటకర్పరుడని వేరొక కవియున్నాడని ఇది వాని రచనయని చెప్పవచ్చు. ఘటకర్పరం అన్న పదబంధానికి కుండపెంకు అని అర్థము. అదిక్కడ అన్వయం అవుతుందా? కాదనిపిస్తున్నది. 'మబ్బుముక్క' అని అర్థం చెప్పుకున్నప్పటికీ, ఈ కావ్యం మబ్బుముక్కను గురించి కాదు కదా, ఎట్లా అన్వయం? వర్షర్తు వర్షన ఎక్కువగా ఉన్నది కనుక వర్షకారణమైన మబ్బును ప్రతీకార్థంలో కవి ప్రయోగించియుండవచ్చు, అని సరిపెట్టుకోవచ్చునా? లేక ఘట శబ్దానికి మేఘమనీ కర్పర శబ్దానికి అట్లపెనము (Frying Pan) అని అర్థము చెప్పుకొని 'ఘటకర్పర' పదబంధానికి మేఘమనే అట్లపెనము అని అర్థము చెప్పి, ఇట్లా కావ్యనాయిక విరహంతో వేగటానికి కారణమైన వర్షాకాల మేఘమును అన్వయించవచ్చునా? . . .

ఈ విరహిణీ నాయికను సాక్షాత్ రాధగనే భావించి వ్యాఖ్యానించిన వారున్నారు. రాధాకృష్ణుల విరహాన్ని అన్యోన్యానురాగంగల యే స్త్రీ పురుషుల విరహానికైనా అన్వయించ వచ్చు. ఆ పని కొందరు ధన్యాత్ములే చేయగలరు.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. వృత్తంలో నాలుగు పాదాలు, ప్రతిపాదంలోను పదునొకండక్షరాలు అన్నది ఛందోలక్షణము. 'రాత్పరై ర్నరలగై రథోద్ధతా' అనునది వృత్తలక్షణము. ఇందు ర, న, ర, ల, గ అనుగణము లుండును. 3, 8 లేదా 4, 7 యతి నియమము.

ఉదా:- ఛా ది తే | ది న క | ర స్య భా | వ నే = 11 అక్షరములు

U | U | | | U | U | | U

ర న ర ల గ - గణములు

2. అలంకారము:- యమకము. 'యమకం పౌనరుక్త్యేతు స్వరవ్యంజన యుగ్మయోః' అని లక్షణము. 'స్వర సహితములగు వ్యంజనములకావృత్తిగలుగుట' యమకమనబడును. యమకము మూడు విధములు. (1) ఆది యమకము, (2) మధ్యయమకము, (3) అంత్యయమకము. ఘటకర్పర కావ్యమంతటా 'అంత్యయమకము' పాటింపబడినది.

3. సమాసములు:-

- 1) శోకభావనే - శోకః ఇతి భావనా యస్య సః శోకభావనః తస్మిన్-బహువ్రీహి
- 2) ప్రోషితప్రమదయా - ప్రోషితా చ సా ప్రమదాచ, తయా-కర్మధారయ
- 3) దినకరస్య - దినం కరోతి దినకరః తస్య-ద్వితీయాతత్పురుష

4. సంధులు:- ఖాజ్జలే = ఖాత్ + జలే

5. సతి సప్తమి:- ఛాదితే (సతి), పతతి (సతి), ఉద్యతే (సతి) - ఇట్లా వాచ్యంగా గాని అన్యథా అధ్యాహరంగాగాని 'సతి' ప్రయోగం ఉన్నప్పుడు కర్తృపదము సప్తమీ విభక్తిలో ఉండి ప్రథమావిభక్తితో సమంగా అర్థాన్నిస్తుంది.

శ్లో॥ సర్వకాలమతివాహ్య తోయదా
ఆగతాః స్థ దయితో గతో యదా
నిర్దయేన పరదేశసేవినా
మారయిష్యథ హి తేన మాం వినా॥ 2

పదవిభాగము:- సర్వ కాలమ్+అతివాహ్య తోయదాః-ఆగతాః స్థ దయితః గతః యదా-
నిర్దయేన పరదేశసేవినా-మారయిష్యథ హి తేన మామ్ వినా॥

అన్వయక్రమము:- (హే) తోయదాః (యూయమ్) సర్వకాలమ్ అతివాహ్య యదా దయితః
(పరదేశం) గతః (తదా) ఆగతాః స్థ (యూయమ్) తేన నిర్దయేన
పరదేశసేవినా వినా మామ్ మారయిష్యథ హి॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే)తోయదాః	=	ఓ మేఘములారా!,
(యూయమ్	=	మీరు)
సర్వకాలమ్	=	కాలమంతా (అన్ని ఋతువులను),
అతివాహ్య	=	దాటించి, గడిపి,
యదా	=	ఏ సమయమున,
దయితః	=	(నా) ప్రియుడు,
(పరదేశం)గతః	=	(పరదేశమునకు) వెళ్ళియుండెనో,
(తదా	=	ఆ సమయమున),
ఆగతాః స్థ	=	వచ్చియుంటిరి
(యూయమ్	=	మీరు)
తేన నిర్దయేన పరదేశ		
సేవినా వినా	=	నిర్దయుడైన ఆ పరదేశవాసి లేకుండగ,

మామ్	=	నన్ను,
హి	=	నిజముగనే,
మారయిష్యథ	=	చంపుదురు॥

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘములారా! ఋతువులన్నీ గడిపి, నా ప్రియుడు పరదేశమునకు వెళ్ళియున్న సమయంలో మీరు వచ్చియున్నారు. నా నిర్దయుడైన ప్రియుడు పరదేశమున నుండగ అతడు లేని సమయంలో మీరు నన్ను చంపుటకే నిజముగ వచ్చితిరి.

వివరణము:- మేఘమాలతో ఈ మాటలంటున్నది నాయిక. ఇది నిందారోపణ. తన భర్తలేనప్పుడు, తాను ఒంటరిగానున్నప్పుడు, ఇరుగుపొరుగునైనా తను పిలిస్తే పలుకవీలు గాని వర్షర్తువులో, పగలు కూడా రాత్రివలెనే చీకటి మబ్బుమూసినప్పుడు వచ్చినది. కనుక మేఘమాల ఉద్దేశ్యం మంచిది కాదని భావించిందామె. అది వర్షర్తువులో సాధారణమే కాని, హంతకులు దీపాలనార్పివచ్చినట్లు పట్టపగలు సూర్యదీపాన్ని ఆర్పివేసింది మేఘమాల! మంచిరోజులన్నీ వదిలిపెట్టి ఈ దుర్దినాల్లో ఎందుకు రావటం తన ప్రాణాలకోసం కాకపోతే? - ఇదీ ఆమె తర్కం.

వర్షాకాలంలో కాక మబ్బులు మరెప్పుడు వస్తాయి? అవి దట్టంగా ఉండి సూర్యుడిని కప్పివెయ్యటం ఆ ఋతులక్షణమే కదా! అనిపిస్తుంది సాధారణ పరిస్థితులలో ఉన్నవారికి. కాని ఆమె మనః స్థితి అసాధారణమైనది. ఆమె భయాందోళిత, మరణభయాందోళిత. అది ఆమె విరహానికి పరాకాష్ఠ. ఆ స్థితిలో పురుషుడైనా స్త్రీయైనా అసాధారణమైన ఆలోచనలే చేస్తారు. తర్కం మార్గం తప్పుతుంది. కాళిదాసుని మేఘసందేశం కావ్యనాయకుడైన యక్షుడు కూడ మబ్బుతో రాయబారం పంపుతూ, ప్రాణమూ ఇచ్చాశక్తి లేని ఈ పొగతో మాట్లాడటమూ దానిని బ్రతిమాలట మేమిటా అని తానే నవ్వుకొని, 'విరహాతురునకు జడమిది చేతన మిది' అనే జ్ఞానం పనిచెయ్యదు కదా అని తనను తానే సముదాయించుకుంటాడు. ఇక్కడి నాయిక ఆ యక్షునికంటే విరహంలో మరొక అడుగు ముందున్నది. మేఘంతో మాట్లాడటము సరే, పోట్లాడటం ప్రారంభించింది. తన భర్త తన దగ్గర లేనందుకే తానంతగా లోకువయిపోవటము అనుకుంటున్నది. అనుమానాలు, భయాలు, శోకాలు, ఉన్మాదము, చివరికి మరణము. ఇవన్నీ విరహంలో స్థాయిలు.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. లక్షణము 1వ శ్లోకభాగమున చూడదగును.

2. అలంకారము:- వృత్త్యనుప్రాసము. 'ఏక ద్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథాభవేత్ పునరుక్తిరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే' అని లక్షణము. ఒకటి, రెండు మొదలుగ వ్యంజనములకు ఆవృత్తి గలిగిన దానిని 'వృత్త్యను

ప్రాసము' గా పేర్కొందురు. పూర్వార్థమున 'తకారావృత్తి', ఉత్తరార్థమున 'నకారావృత్తి', 'దకారావృత్తి' ఉండుటచే శ్లోకమునకు సొగసు చేకూరినది.

3. సమాసములు:-

- 1) సర్వకాలం - సర్వం నిశ్చేషం కాలం సర్వకాలం - కర్మధారయ
- 2) పరదేశసేవినా - పరః దేశః పరదేశః, పరదేశం సేవతి యః సః పరదేశసేవినో
తేన-ద్వితీయాతత్పురుష

4. సంధులు:- కాలం + అతివాహ్య = కాలమతివాహ్య.

శ్లో॥ బ్రూత తం పథికపాంసులం ఘనా
యూయమద్య పథి శీఘ్రులజ్ఞనాః
అన్యదేశరతిరద్య ముచ్యతాం
సాధవా తవ వధూః కిముచ్యతామ్॥ 3

పదవిభాగము:- బ్రూత తం పథికపాంసులం ఘనాః-యూయమ్+అద్య పథి శీఘ్రు
లజ్ఞనాః అన్యదేశరతిః అద్య ముచ్యతాం - సా అథవా తవ వధూః
కిమ్+ఉచ్యతామ్॥

అన్వయక్రమము:- (హే) ఘనాః యూయం పథి శీఘ్రులజ్ఞనాః తం పథికపాంసులం
బ్రూత అద్య అన్యదేశరతిః ముచ్యతాం అథవా తవ సా వధూః కిం
ఉచ్యతామ్ (ఇతి)॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే) ఘనాః	=	ఓ మబ్బులారా!,
యూయమ్	=	మీరు,
పథి	=	మార్గంలో,
శీఘ్రులజ్ఞనాః	=	త్వరగా ప్రయాణించి ఆవలకు చేరువారు,
తమ్	=	ఆ,
పథికపాంసులమ్	=	మర్యాద నెఱుగని బాటసారిని గూర్చి,
బ్రూత	=	చెప్పండి,
అద్య	=	ఇప్పుడీ వర్షర్తువులో,
అన్యదేశరతిః	=	పరదేశముపై ప్రేమ,
ముచ్యతామ్	=	విడువదగును,
అథవా	=	లేకున్న,
తవ	=	నీ యొక్క

సా వధూః = భార్యయైన ఆమె,
కిం ఉచ్యతామ్ = ఏమి చెప్ప బడవలెను?

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘమాలా! మీరు త్వరగా ప్రయాణం చేసి మార్గాన్ని కడిచి ఒక్క ఉదుటున గమ్యాన్ని చేరగలరు. 'ఇప్పుడీ వర్షర్తువులో పరదేశముపై ప్రేమ కూడదు, విడువు' మని మర్యాద నెఱుగని ఆ బాటసారితో చెప్పండి. అతడొకవేళ మరలి ఇంటికి రానన్నట్లయితే, నీ భార్యకు నీ సమాధానమేమని అడగండి.

వివరణము:- క్రిందటి శ్లోకంలో ఆమె కనబరచిన దూకుడు, నిష్ఠురవాక్యాలు ఇక్కడలేవు. ఆమె మెత్తబడింది. తనను బాధించే మేఘమాలనే రాయబారం మోసుకు వెళ్ళమని, తన ప్రియునకు హితము బల్కమని, తన గతియేమో అడిగి రమ్మని తనకు వేటే అప్పులు లేరన్నట్లు, ఆమె జాలిగా మాట్లాడుతున్నది. తన ప్రియుడు నిర్దయుడన్నది ముందు. మర్యాద తెలియని వాడంటున్నది ఇప్పుడు. ఇదంతా విరహతాపంలోని అశాంతియే.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. లక్షణము 1వ శ్లోకభాగమున చూడదగును.

2. అలంకారము:- శ్లేషాలంకారము. 'ప్రకృతా ప్రకృతోభయగతముక్తం చేత్ శబ్దమాత్ర సా ధర్మమ్' అని లక్షణము. ప్రకృతములకు గాని, అప్రకృతములకు గాని, తదుభయములకు గాని శబ్దమాత్రసామ్యమున్నచో 'శ్లేష' యనబడును. లేక నానార్థములుగల శబ్దములుపయోగించి వాక్యమును రచించుట 'శ్లేష' యనబడును.

3. సమాసములు:- 1) శీఘ్రలంఘనాః - శీఘ్రం లంఘయంతీతి శీఘ్రలంఘనాః
-కర్మధారయ
2) పథికపాంసులమ్ - పథికఃచ అసౌ పాంసులః చ పథికపాంసులః
తమ్-కర్మధారయ
3) అన్యదేశరతిః - అన్యః దేశః అన్యదేశః తస్మిన్ రతిః-సప్తమీతత్పురుష

శ్లో॥ హంసపక్షిరపి నాథ సమృతి
ప్రస్థితా వియతి మానసమృతి
చాతకశ్చ తృషితోఽమ్బు యాచతే
దుఃఖితా పథిక సా ప్రియా చ తే॥ 4

పదవిభాగము:- హంసపక్షిః+అపి నాథ సమృతి-ప్రస్థితా వియతి మానసం ప్రతి చాతకః
+చ తృషితః+అమ్బు యాచతే-దుఃఖితా పథిక సా ప్రియా చ తే॥

అన్వయక్రమము: - (హే) నాథ! సమృద్ధి హంసపక్షిః అపి వియతి మానసంప్రతి ప్రస్థితా
చాతకః చ తృషితః అమ్బు యాచతే (హే) పథిక! తే సా ప్రియా చ
దుఃఖితా॥

ప్రతిపదార్థము: -

(హే) నాథ	=	ఓ స్వామీ!,
సమృద్ధి	=	ఇప్పుడు, ఈ ఋతువులో,
హంసపక్షిః అపి	=	హంసల బారు కూడ,
వియతి	=	ఆకాశమున,
మానసంప్రతి	=	మానససరోవరమును గూర్చి
ప్రస్థితా	=	వెళ్ళియున్నది
చాతకః చ	=	చాతకము కూడ,
తృషితః	=	దప్పిగొన్నదై,
అమ్బు	=	నీటిని,
యాచతే	=	కోరుచున్నది
(హే) పథిక	=	ఓ బాటసారి!,
తే	=	నీ యొక్క
సా ప్రియా	=	ఆ ప్రియురాలు,
చ	=	కూడ,
దుఃఖితా	=	దుఃఖమును పొందినదై (యున్నది)

తాత్పర్యము: - ఓ స్వామీ! ఈ వర్షర్తుసమయంలో హంసలబారు ఆకాశమార్గమున మానస
సరోవరమునకు ప్రయాణమై వెళ్ళినది. చాతకపక్షి కూడ దప్పిగొని నీటిని కోరుచున్నది.
ఓ బాటసారి! నీ ప్రియురాలు కూడ దుఃఖములో మునిగినది.

వివరణము: - పరదేశం వెళ్ళిన ప్రియుడు ఖండాంతరం వెళ్ళినవాడు కాదు. కనుక అతడున్న
దేశంలో ఋతువు వాతావరణము కూడ స్వదేశంలో వలెనే ఉంటుంది. అతడు
ఖండాంతరమే వెళ్ళియున్నప్పటికీ వాతావరణంలోను ఋతువుల కాలాల్లోను మార్పులుండ
వచ్చునని ఈ నాయకకు తెలియకపోవచ్చు. అదీగాక ఆమె మనసు మనసులోలేని స్థితిలో
నున్నది. ఆమెకు భౌగోళిక, పర్యావరణ శాస్త్ర విషయాల గురించి ధ్యాస ఉంటుందా?
అందుకే అక్కడ, ప్రియుడున్న చోట కూడ హంసల బారు, చాతకపక్షి తమ ఊరిలో
వలెనే ప్రవర్తిస్తూ ఉన్నవని నమ్మి, వాటిని చూచినప్పుడైనా తన విషయం గుర్తురాకపోతుందా
అని ఆశించింది ఆ ఇల్లాలు. అయినా భర్త ఎంతకూ ఇంటికి మరలి రాలేదు. దానితో
దయనీయంగా మేఘమాలతో తనను గూర్చి ఋతువును గూర్చి తన భర్తకు గుర్తుచేయమని
ఈ మాటలంటున్నదామె.

మేఘమాలతో ఇట్లా అంటున్నదని 'సా తే ప్రియా' అన్న ప్రయోగం వలన స్పష్టం. ఈ మాటలు 'ఆ నీ ప్రియురాలు' చెప్పుమన్నదని ధ్వని. 'ఆ నీ ప్రియురాలు' అనటంలో 'దూరాన నీ విరహంతో బాధితురాలైన' అన్న స్ఫురణ. మేఘంతో ఈ మాటలు తనలో తాను గొణిగినట్లు, ఎంతో నిస్పృహలో ఉన్నట్లు, ప్రియునిరాకకై ఎదురుచూచి, ఎదురుచూచి నిరాశపడిన స్త్రీ రూపానికి పోషకమే 'హే నాథ', 'హే పథిక' అంటూ పదే పదే తల్చుకోవటం. హంసలు బారులుదీరి వేసవిలో గంగానదీ తీరానికి ప్రయాణించే వర్షనలు కవి ప్రసిద్ధాలు. ఈ శ్లోకంలో హంసలు వర్షర్తువులో మానస సరోవరానికి ప్రయాణమైనట్లు తెలుస్తున్నది. వర్షర్తువు చల్లగానే ఉంటుంది. ఆ చల్లదనం చాలక హిమాలయాలలోని మానససరోవరానికి హంసలు వలసపోతాయా? చాతకపక్షులు వర్షాకాలంకోసం వేచియుండి, మేఘాలనుండి రాలుతూన్న వర్ష బిందువులను నేరుగా త్రాగుతాయట, నేలమీదపడిన నీటిని త్రాగవట. ఇది కేవలం కవి సమయమో శాస్త్రీయ సత్యమో ఆ శాస్త్రపండితులే చెప్పాలి. అదెట్లాగైనా, వర్షంకోసం వేచియున్న చాతకానికి దప్పి తీరింది కాని, నాయిక ప్రేమదాహం మాత్రం తీరలేదు సుమా! అన్న ధ్వని. అట్లాగే, హంసలైతే ఆకాశాన ఎగిరి తాముకోరిన చోటికి చేరగలవుకాని, నా హంస అనగా ఆత్మ, తన మనస్సంబంధివగు నిన్ను చేరుకోవటం మాత్రం ఊహ మాత్రంగా మిగిలింది, అని నాయిక హృదయధ్వని వినిపిస్తున్నది, 'హంస', 'మానసప్రతి' శబ్దాలలో.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. లక్షణము 1వ శ్లోకభాగమున చూడదగును.

2. అలంకారము:- దృష్టాంతాలంకారము.

'చేద్దీమ్మ ప్రతిబిమ్మత్వం దృష్టాంత స్తదలంకృతిః' అని లక్షణము. ఉపమానోపమేయములకు ఉన్న వేరు వేరు గుణములు బింబ ప్రతిబింబ భావముగా చెప్పబడినచో నది దృష్టాంతాలంకారముగా చెప్పదగును. ఇందు (1) ఆకాశమున హంసలబారు మానససరోవరము నకు వెళ్ళియున్నది. (2) చాతకము దప్పికగొన్నదై నీటిని కోరుచున్నది. అని చెప్పుటచే దీనిని దృష్టాంతాలంకారముగా చెప్పదగును.

3. సమాసములు:-

1) హంసపక్షిః - హంసానాం పక్షిః-షష్ఠీతత్పురుష

4. సంధులు:- తృషితః + అమ్ము = తృషితోఽమ్ము.

శ్లో॥ నీలశప్పమభిభాతి కోమలం

వారి విన్దతి చ చాతకోమలమ్

అమ్బుదైః శిఖిగణోపి నాద్యతే

కా రతిర్దయితయా వినాద్యతే॥

5

పదవిభాగము:- నీలశప్పమ్+అభిభాతి కోమలం-వారి విన్దతి చ చాతకః+అమలమ్
అమ్బుదైః శిఖిగణః+అపి నాద్యతే-కా రతిః+దయితయా వినా+అద్యతే

అన్వయక్రమము:- కోమలం నీలశప్పం అభిభాతి చాతకః అమలం వారి విన్దతి చ
అమ్బుదైః శిఖిగణః అపి నాద్యతే తే దయితయా వినా అద్యతే కా రతిః

ప్రతిపదార్థము:- (హే స్వామిన్)

కోమలమ్	=	లేలేత,
నీలశప్పమ్	=	నీలపు మొలకగడ్డి,
అభిభాతి	=	శోభిల్లుచున్నది
చాతకః	=	చాతకపక్షి,
అమలం వారి	=	నిర్మలమైన నీటిని,
విన్దతి చ	=	త్రాగుచున్నది కూడ
అమ్బుదైః	=	మబ్బులతో,
శిఖిగణః అపి	=	నెమిలి గుంపు కూడ,
నాద్యతే	=	నినదించుచున్నది
తే	=	నీకు,
దయితయా వినా	=	ప్రియురాలు లేకుండ,
అద్యతే	=	ఇప్పుడు, ఈ సమయంలో,
కా రతిః	=	ఏమి సంతోషము?

తాత్పర్యము:- అప్పుడే మొలిచిన లేతగడ్డి శోభాయమానంగా ఉన్నది. చాతకపక్షి ఏ మలినమూ లేని నీటిని త్రాగుతూ ఉన్నది కూడ. మబ్బులతో నెమిలి గుంపుకూడ అరుస్తున్నది. నీకు ప్రియురాలు లేకుండ ఇట్టి సమయంలో ఏమి సంతోషం ఉంటుంది?

వివరణము:- వేసవిలో ఎండి వాడిపోయిన గడ్డి గింజలు భూమిలో రాలిపడి వర్షర్తువు రాగానే మొలకెత్తుతవి. ఆ లేతగడ్డి కంటికి ఆహ్లాదకరంగా ఉంటుంది. దాన్ని చూచినప్పుడైనా ఎంతటి కార్యవ్యగ్రుణ్ణైన ఋతువు మనసు కెక్కుతుంది. ఇంటి మీద, ఇల్లాలి మీద గాలి మళ్లుతుంది. చాతకం కోరికదీర దాహమార్చుకుంటున్నది. మబ్బులు ఉటుముతూ ఉంటే వాటితో శ్రుతి గలిపి నెమిళ్ళు కూస్తున్నాయి. ఇది రాగానికి, అనురాగానికి తగిన ఋతువని

పరదేశంలో ఉన్నా స్వదేశంలో ఉన్నా ప్రేయసీ ప్రియులకు ప్రకృతి చేస్తున్న సూచన. దానిని పాటించియైన దూరాన ఉన్నవారు దగ్గర కావాలి. మరి నీ వెందుకు నన్ను విడిచి ఉన్నావు? నేను లేకుండ నీ కీ ఋతువులో జీవితానందమేమున్నది? అని జాలిగా అడుగుతున్నది నాయిక. ఈ చివరి మాటలో ప్రియురాలు లేకుండ ఆనందం కలుగదు గదా!, అయినా నీవు నా కోసం రాకపోవటాన్ని బట్టి, నేను లేకపోయినా నీ ఆనందానికి కొదువలేదని నేను భావించవచ్చునా? అన్న ధ్వని. 'కా రతి:' అన్నదానిలో 'కస్యః రతి:' అన్నట్లు 'ఎవ్వతె రతి నీకు దొరికింది?' అన్న సాధింపు అంతర్లీనంగా ఉన్నది. రావలసిన వేశకు రాకపోతే ప్రియురాలికి ప్రియుడిమీద కలిగే సహజమైన సంశయమిది. 'రతి:' అన్న మాటకు రతికార్యమని కూడ అర్థం కదా.

గడ్డిపచ్చగా ఉంటుంది కదా! మరి 'నీలశప్పుం' అంటే పొసుగుతుందా? నీల శబ్దానికి 'పచ్చని' అన్న అర్థం లేదు - బహుశః నునులేత గడ్డి పచ్చదనంలో (దూరం నుంచి చూచినప్పుడు) కొంత నీలం గోచరిస్తుందేమో! ముదురుగడ్డిరంగు కొంత నల్లడాలుగా ఉంటుంది. అట్లాగే ఇది ముదురు గడ్డి వర్ణన అనటానికి 'కోమలం' శబ్దం ఒప్పుదు.

చాతకం వాన నీటిని భూమ్మీదపడనివ్వక మబ్బునుండి జారుతూ ఉన్నప్పుడే త్రాగుతుంది కనుక ఆ నీటిని 'అమలం', మాలిన్యములేనిది, అన్నాడు కవి. ఇక మేఘగర్జన విని పురివిప్పి నాట్యమాడే నెమిలి గుంపులు పూర్వకాలంలో ఎక్కడబడితే అక్కడ వర్షర్తువులో కన్పించేవి కాబోలు! పింఛం ఉండి, పురివిప్పి నాట్యం చేసేవి మగ నెమిళ్ళే. కనక 'శిఖి' శబ్దం మగనెమిలినే సూచిస్తుంది. 'శిఖిన్' శబ్దం కూడ పుంలింగమే. 'పురువిప్పిన మగ నెమిళ్ళ గుంపును చూచియైన నీకు నా సంగతి స్ఫురణకలుగలేదా, నేను గుర్తురాలేదా? రాలేదంటే నీ కక్కడ యేలోటూ లేదనే అర్థం' అన్న వ్యంగ్యార్థం ఈ శ్లోక ఉత్తరార్థంలో తొంగిచూస్తున్నది.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. లక్షణము 1వ శ్లోకభాగమున చూడదగును.
2. అలంకారము:- స్వభావోక్తి. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావత్ వస్తువర్ణనం నిబధ్యతే సౌ స్వభావోక్తి' అని లక్షణము. 'ఉన్నదున్నట్లుగా కన్నులకుగట్టినట్లు సుందరముగా చేయు వస్తు వర్ణనము' స్వభావోక్తిగా చెప్పబడును. ఈ శ్లోకమున 'అప్పుడే మొలచిన లేతగడ్డి శోభాయమానంగా ఉండుట, చాతకపక్షి ఏ మలినములేని, పడుచున్న వర్ష బిందువులను గ్రహించుట, కారుమబ్బులను గాంచి నెమిళ్ళుచేసే ఆరాటము' వర్ణింపబడుటచే నిది స్వభావోక్తిగా చెప్పదగును.

3. సమాసములు:-

- 1) నీలశప్పమ్ - నీలమ్ చ తత్ శప్పమ్ చ నీలశప్పమ్ ద్వంద్వ సమాసము
- 2) శిఖిగణః - శిఖినాం గణః యత్ షష్ఠీ తత్పురుష సమాసము

4. సంధులు:- శిఖిగణోఽపి = శిఖిగణః + అపి
చాతకోఽమలమ్ = చాతకః + అమలమ్

5. 'వినా' ప్రయోగం:- 'వినా' శబ్దముతో అన్వయించు పదము ద్వితీయా విభక్తిలోగాని తృతీయావిభక్తిలోగాని ఉండును. ఉదా:- దయితయా వినా. దయితా అను స్త్రీలింగశబ్దానికి తృతీయైకవచనం దయితయా. అర్థం చెప్పేటప్పుడు దయితయా వినా = ప్రియురాలు లేక, అని ప్రథమైకవచనంగా స్వీకరిస్తాము.

శ్లో॥ మేఘశబ్దముదితాః కలాపినః
ప్రోషితాహృదయశోకలాపినః
తోయదాగమకృశా చ సాఽద్య తే
దుర్ధరేణ మదనేన సాద్యతే॥

6

పదవిభాగము:- మేఘ శబ్దముదితాః కలాపినః-ప్రోషితాహృదయశోకలాపినః తోయద
+అగమకృశా చ సా+అద్య తే - దుర్ధరేణ మదనేన సాద్యతే॥

అన్వయక్రమము:- కలాపినః మేఘ శబ్ద ముదితాః ప్రోషితా హృదయ శోక లాపినః
అద్య తే సా చ తోయద అగమ కృశా దుర్ధరేణ మదనేన సాద్యతే॥

ప్రతిపదార్థము:- (హే స్వామిన్)

కలాపినః	=	నెమిళ్ళు,
మేఘ	=	మేఘముయొక్క
శబ్ద	=	ధ్వనిచే,
ముదితాః	=	సంతోషించినవి,
ప్రోషితా	=	భర్తయొక్క విరహముతో బాధపడు స్త్రీలయొక్క
హృదయ	=	హృదయముయొక్క
శోక	=	దుఃఖమును,
లాపినః	=	చెప్పుచున్నవి,
(భవంతి	=	అగుచున్నవి)
అద్య	=	నేడు (ఈ వర్షాకాలమున),
తే	=	నీ యొక్క
సా	=	ప్రియపత్నీ,

తోయద	=	మేఘముయొక్క,
ఆగమ	=	రాకచే,
కృశా	=	చిక్కిపోయినది,
(సతీ	=	అగుచు),
దుర్ధరణ	=	భరింపరాని, నిలువరింప శక్యంగాని,
మదనేన	=	మన్మథునిచేత,
సాద్యతే	=	మిక్కిలి బాధింపబడుచున్నది.

తాత్పర్యము:- మబ్బులు ఉటుముతూన్న చప్పుడు విని సంతోషించిన నెమిళ్ళు విరహిణులైన స్త్రీలు దుఃఖంతో ఇట్లా రోదిస్తున్నారని చెబుతూన్నట్లు కూస్తున్నవి. ఈ తరుణంలో నీ ప్రియురాలు కూడ వర్షామేఘముల రాకతో కృశించినది. భరింపరాని మదనతాపంతో బాధపడుతున్నది.

వివరణము:- ఉటుములతో గొంతు కలిపి నెమిళ్ళుకూయటం తన వలె భర్తృవియోగంలో వ్రేగుతూన్నవారి శోకానికి ప్రతిధ్వని అంటున్నది నాయిక. తన బాధను లోకబాధగా భావించటం మానవనైజం. ఇక్కడొక చమత్కారమేమంటే, కలాపిన్ శబ్దము పుంలింగ శబ్దము. వాని కూత పుంశబ్దం కదా. (కూసేవి మగ నెమిళ్ళే). కాగా, దూరాన ఉండి, ప్రియురాండ్రను విరహబాధకులోనుచేసే మగవారికి జాత్యభిమానంతో, 'మీ ప్రియురాండ్రట్లా శోకిస్తున్నారు. మీరు షడ్జంలో చూపుతూన్న మీపై అనురాగానికి మీరు రిషభంలో స్పందించండి, అనురాగాన్ని పెంచండి' అని హితము చెబుతూన్నవని ధ్వని. నాయిక అంటుంది కదా, 'ఆ నెమిళ్ళు నా బాధకు ప్రతిస్పందిస్తున్నాయి, నీలో చైతన్యం లేదాయే, నేనేమి జేతు మగడా!' అని. ఇదంతా నా ఊహేనంటారా? ఊహకూడా పూర్తిగా అంతు చిక్కని అర్థాలు ఆడువారి మాటలకు లేకపోతే ఇన్ని రసవత్కావ్యాలు పుట్టుకొచ్చేవా? విసుగుబుట్టక సంసారాలు సాగేవా? శ్లోకాన్ని ధ్యానిస్తే ప్రసన్నమైనదీరూపం.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. లక్షణము 1వ శ్లోకభాగమున చూడదగును.

2. అలంకారము:- పరిణామము, 'ఆరోప్యమాణ మారోప విషయాత్మతయాస్థితమ్। ప్రకృతస్యోపయోగిత్యే పరిణామ ఉదాహృతః' అని లక్షణము. ప్రకృత వస్తువు నందు ఆరోపింపబడిన అప్రకృతము, అప్రకృత తాదాత్మ్యము నొంది ప్రకృతార్థమున కుపకరించినచో నది 'పరిణామాలంకారము' గా చెప్పబడును. ఇందు ఉరుములకు సంతోషించి కేరింతలు గొట్టు

నెమిళ్ళు, విరహిణులైన స్త్రీలు రోదిస్తున్నట్లు చెప్పుటచే నిది పరిణామా
లంకారముగా చెప్పదగును.

3. సమాసములు:-

- 1) మేఘశబ్దముదితాః - మేఘస్య అథవా మేఘానాం శబ్దః మేఘశబ్దః తేన ముదితాః
-తృతీయాతత్పురుష
- 2) ప్రోషితాహృదయశోకలాపినః - ప్రోషితాయాః హృదయశోకః ప్రోషితాహృదయశోకః
తల్లాపినః - షష్ఠీతత్పురుష
- 3) తోయదాగమకృశా - తోయం దదాతి ఇతి తోయదః తస్య ఆగమః తోయదాగమః
తేన కృశా - తృతీయాతత్పురుష

శ్లో॥ కిం క్షమాపి తవ నాస్తి కాంతయా
పాణ్డుగణ్డపతితాలకాంతయా
శోకసాగరజలే చ పాతితాం
త్వద్గుణస్మరణమేవ పాతి తామ్॥ 7

పదవిభాగము:- కిం క్షమా+అపి తవ న+అస్తి కాంతయా - పాణ్డుగణ్డపతిత+అలక
+అంతయా శోకసాగరజలే చ పాతితాం - త్వత్+గుణస్మరణం+ఏవ
పాతి తామ్॥

అన్వయక్రమము:- పాణ్డు గణ్డ పతిత అలక అంతయా కాంతయా తవ క్షమా నాస్తి కిం
శోక సాగర జలే పాతితాం చ తాం త్వత్ గుణ స్మరణం ఏవ పాతి॥

ప్రతిపదార్థము:- (హే స్వామిన్)

పాణ్డు	=	పాలిపోయిన,
గణ్డ	=	చెక్కిళ్ళపై,
పతిత	=	పడిన,
అలక	=	వెంట్రుకల,
అంతయా	=	చివరలు గల,
కాంతయా	=	స్త్రీతో,
తవ	=	నీకు,
క్షమా	=	మన్నింపు,
న అస్తి కిమ్	=	లేదా యేమి?
శోక	=	శోకమును,
సాగర	=	సముద్రమునందలి,

జలే	=	నీటియందు,
పాతితాం చ	=	పడవేయబడినదైయుండినప్పటికి,
తామ్	=	ఆమెను,
త్వత్	=	నీ యొక్క
గుణ	=	గుణముల యొక్క
స్మరణం ఏవ	=	స్మరించుటయే,
పాతి	=	రక్షించుచున్నది.

తాత్పర్యము:- పాలిపోయిన చెక్కిళ్ళపైకి జారిపడిన జుట్టుగల ప్రియురాలి పట్ల నీకు మన్ననలేదా యేమి? దుఃఖసముద్రంలో ఆమెను పడవేసినావు. అయినను నీ గుణాలను స్మరిస్తూనే ఆమె ప్రాణాలను నిలుపుకుంటూ ఉన్నది.

వివరణము:- నాయిక ప్రియునిపై మరులుగొని వేళకు భోజనంకాని, నిద్రగాని లేక పాలిపోయింది. కామాతురాణాం న భయం న లజ్జా అన్నారు కాని అంతకుముందే నిద్రాహారాలను విసర్జిస్తారు పాపం! అందుకే ఈమె పాలిపోయింది. ప్రియుడు లేడన్న బాధలో జుత్తు దువ్వకోవటమే మానివేసింది. తైలసంస్కారంలేని ఆమె జుత్తు చింపిరి జుత్తుగా చెక్కిళ్ళపై పడుతూ ఉన్నది. అట్లాంటి ప్రియురాలిపట్ల నీకు మన్ననలేదా? అసలు ఆ రూపాన్ని ఊహించుకుంటే, ఎలా కనిపిస్తుందో ఆమె! ఆమె కాంత కదా! ఆమెలో ఆకర్షణ స్వభావసిద్ధం కనుక ఆమె చెక్కిళ్ళు పాలిపోయినా, జుత్తు దువ్వక ముఖాన అల్లలనాడుతూన్నా, తైల సంస్కారం లేక చెదిరియున్నా, ఆ సహజసౌందర్యం చెడదు. ఒకవేళ ఆమె నీకు కోపం తెప్పించి ఉంటే, ఆ కోపం ఇన్నాళ్లుండదగునా? వర్షాలోస్తే అన్ని అలకలూ కొట్టుకుపోతాయంటారే! నీ భార్యను ఇట్లా శోకంలో పడద్రోచి ఊరకుండ వచ్చునా? ఆమె చూడు, నీవు ఇంత అన్యాయంగా ప్రవర్తించినా, నీ గుణాలనే తల్చుకొంటూ బ్రతుకుతూన్నది. ఈ మాటలు మేఘుడు చెబుతూన్నాడనుకోవాలి. సందేశాన్నందించేవాడు పొడిపొడిగా చెప్పరాదు. అందులో ప్రేమసందేశాన్ని రసవత్తరంగానే చెప్పాలి. అందుకే ఆమె దైన్యాన్ని పూర్వార్థంలో వర్ణించి, అందుకు నీవే కారణమని చెప్పక చెప్పినట్లు 'శోకసాగర జలే పాతితాం' అని, అయినా ఆమె ఇంకా బ్రతికే ఉండటానికి కారణం నీపై మక్కువతో నిన్నే స్మరిస్తూ ఉండటమే - అని లాలిస్తున్నాడు మేఘుడు. తప్పు చేస్తే ఆమెను క్షమించు అని అనునయిస్తున్నాడు.

ఇట్లాంటి రాయబారాలెన్నో నడిపినవాడు గనుక 'నీ గుణాన్నే తల్చుకుంటున్నది' అంటూ గడుసుదనాన్ని ప్రదర్శించాడు - మేఘుడు. నీ గుణాన్నే అనటంలో నాయకుని శృంగారగుణవిశేషాలనూ, అన్యశుభగుణాలను మాత్రమే కాదు, ప్రస్తుతపు అతడి క్షమారాహిత్యాన్నీ తల్చుకుంటున్నదని ఎత్తిపొడిచాడు రాయబారి.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది త్రిష్టుభ్ ఛందానికి చెందిన రథోద్ధతావృత్తము. లక్షణము 1వ శ్లోకభాగమున చూడదగును.

2. అలంకారము:- స్మరణాలంకారము. 'సదృశానుభవాదన్యస్మృతిః స్మరణముచ్యతే' అని లక్షణము. సమానమగు ఒక వస్తువును అనుభవించుటవలన మొదట తా ననుభవించిన ఒకానొక వస్తువు స్మృతి పథమునకు వచ్చుట స్మరణాలంకారమని చెప్పబడును. ఇందు ప్రియురాలు విరహవేదన ననుభవించు చున్నను ప్రియుని గుణాలను స్మరించుచూ ప్రాణములను నిలుపుకుంటూన్నట్లు చెప్పుట స్మరణాలంకారమని చెప్పదగును.

3. సమాసములు:-

1) పాణ్డుగణ్డుపతితాలకాంతయా - పాణ్డుః గణ్డుః పాణ్డుగణ్డుః తయోః పతితాః పాణ్డుగణ్డుపతితాః అలకాంతాః యస్యాః సా పాణ్డుగణ్డుపతితాలకాంతా తయా -బహువ్రీహి

2) శోకసాగరజలే - శోక ఏవ సాగరః ఇతి శోకసాగరః తస్య జలం శోకసాగరజలం తస్మిన్ - సప్తమీతత్పురుష

3) త్వద్గుణస్మరణమ్ - తవ గుణాః త్వద్గుణాః తేషాం స్మరణమ్ - షష్ఠీతత్పురుష

శ్లో॥ కుసుమితకుటజేషు కాననేషు

ప్రియరహితేషు సముత్సుకాననేషు।

ద్రవతి చ కలుషం జలం నదీనాం

కిమితి చ మాం సమవేక్షసే న దీనామ్॥

8

పదవిభాగము:- కుసుమితకుటజేషు కాననేషు - ప్రియరహితేషు సముత్సుక+ఆననేషు।
ద్రవతి చ కలుషం జలం నదీనాం-కిం+ఇతి చ మాం సమవేక్షసే న దీనామ్

అన్వయక్రమము:- నదీనాం కలుషం జలం కుసుమిత కుటజేషు కాననేషు చ ప్రియరహితేషు సముత్సుక ఆననేషు చ ద్రవతి। దీనాం మాం(త్వం) కిమితి న సమవేక్షసే॥

ప్రతిపదార్థము:- (హే స్వామిన్)

నదీనామ్	=	నదులయొక్క
కలుషమ్	=	వరదపొంగిన,
జలమ్	=	నీరు,

కుసుమిత	=	పూలుబూచిన,
కుటజేషు	=	కుటజవృక్షముల యందు,
కాననేషు	=	అడవులలో,
చ	=	మఱియు,
ప్రియరహితేషు	=	ప్రియులు చెంతలేని,
సముత్సుక	=	చాల కుతూహలముగల,
ఆననేషు	=	ముఖములయందు,
చ	=	కూడ,
ద్రవతి	=	ద్రవించుచున్నది
దీనామ్	=	దీనురాలనగు,
మామ్	=	నన్ను,
(త్వమ్	=	నీవు)
కిం ఇతి	=	ఏమని, ఎందుకు,
న సమవేక్షసే	=	బాగుగచూచుటలేదు?

తాత్పర్యము:- వరదపొంగిన నదీజలం పూలుబూచిన కుటజ వృక్షాలలో అడవులలో విరహిణీజనుల ముఖములలో కూడ ప్రవహిస్తూన్నది. దీనురాలను నన్ను నీ వెందుకు ఉపేక్షిస్తున్నావు?

వివరణము:- వర్షర్తువు కదా, ఎడతెరిపిలేకుండ రాత్రింబగళ్ళు వానపడుతూంటే వరదలోచ్చి నదులు పొంగుతవి. ఆ నదీజలం నిర్మలంగా ఉండదు. బురదతో కలిసి కలుషమై ఉంటుంది. అడవులనిండ కుటజవృక్షాలు పూలుబూచియుండగా ఆ వృక్షాలను ముంచెత్తుతూ వరదనీరు పొర్లిపారుతున్నది. - ఇదంతా వర్షర్తు వర్ణన. ఇట్లాంటి సమయంలో ప్రియుడు తననుపేక్షచేసినాడని నాయిక మనోగతం. ఇది ప్రియుని లక్షణం కాదు సుమా! అని మెత్తని మందలింపు. ఇట్టివేళ ప్రియురాలి చెంత నుండి ప్రియుడు ఆమెను బాగా చూచు కోవాలి, అంటే మెప్పించాలి. ఆమెను దీననుచేసి నొప్పించరాదు. ఇది ప్రకృతిధర్మం. వర్షం ప్రకృతి ధర్మాన్ననుసరించి రావటం లేదా? కుటజ వృక్షాలు ప్రకృతి ధర్మాన్ననుసరించి పూలుబూయటం లేదా? వరదనీరు ప్రకృతి ధర్మాన్ననుసరించి కలుషితం కూడ అవుతున్నాయి కదా? ఈ ధర్మహాని ప్రియుడవైన నీ వల్ల జరుగవచ్చునా? అన్నది నాయిక మీమాంస. వరదనీరు కలుషం కావటం ఎంత సహజమో, ధర్మబద్ధమో, అంత సహజమూ, ధర్మవిరుద్ధమూ విరహాదుఃఖ కలుషం తన కన్నీరు కావటం, అంటుందీ ప్రోషితభర్తృక. తనలాంటివారింకా ఉన్నారని, వారూ తనలాగే 'సముత్సుకానన' లనీ, తమ నాయకులు ఇదిగో వస్తారు, అదిగో వస్తారు, రేపొస్తారు, మాపొస్తారని సముత్సుకతతో వారిరాకకోసం

ముఖం వాచియున్నారని, వారందరి నాయకులకు గూడ అనీ అననట్లు చురకవేస్తున్నది, మీ మగవారందరూ ఇంతేనన్నట్లు. విరహిణీదైన్యాన్ని చిత్రించటానికి, ఆకాశం నుండి వర్షపాతానికీ విరహిణీ దుఃఖాశ్రువులకూ అభేదాన్ని చెబుతూ 'ప్రియరహితేషు సముత్సుకాననేషు ద్రవతి చ కలుషం జలం నదీనాం' అని వర్షర్తువులో నదులు వరదలై పారుతూంటే దుఃఖకలుషమై ప్రియురాండ్ర కన్నీరు పొంగి పొరలుతున్నదని అంటుంది. ఎటొచ్చి తమ స్థితి అసహజం. అందుకు కారణం తమ ప్రియుల నిర్లక్ష్యం. ప్రియరహితాసు అనుట సముచితమేమో! ప్రియరహితేషు అనునది పుంలింగరూపము కదా! అట్లే సముత్సుకాననాసు అనుటయు, ఇది విరహిణీనాయికా వర్ణన గనుక సముచితమేమో!

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది అర్థ సమవృత్తం. ప్రథమ తృతీయ పాదాలు పన్నెండక్షరాలు గల జగతీఛందస్సుకు చెందినవి, ద్వితీయ చతుర్థపాదాలు పదమూడక్షరాలు గల అతిజగతీఛందస్సుకు చెందినవి. వృత్తం పుష్పితాగ్రా. (దీనినే ఔపచ్ఛందసిక వృత్తమని కూడ అంటారు.)

వృత్త లక్షణము : 'అయుజి న యుగరేఫతో యకారో
యుజి తు నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా'

బేసిపాదములందు : న, న, ర, య గణములుండును.

సరిపాదములందు : న, జ, జ, ర, గ గణములుండును.

ఉదా:-

బేసిపాదము : కు సు మి | త కు ట | జే ఘ కా | న నే షు
 | | | | | | U | U | | U U
 న న ర య

సరిపాదము : ప్రి య ర | హి తే షు | స ము త్సు | కా న నే | షు
 | | | | U | | U | | U | U | U
 న జ జ ర గ

2. అలంకారము:- రూపకము. 'ఆరోపవిషయస్య స్యాదతిరోహిత రూపిణః। ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్॥' అని లక్షణము.

ఇందు ఉపమేయము ఆరోపముచే ఉపమాన రూపమున కనబడును. లేదా ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు అభేదము చెప్పబడును. ఈశ్లోకమున వర్షాకాలంలో నదులందు నీటి ప్రవాహము, ప్రియుడు చెంతలేని సమయంలో విరహిణుల కళ్ళయందు నీటి ప్రవాహము చెప్పబడుటచే నిది 'రూపకము' గా పేర్కొనబడును.

3. సమాసములు:-

- 1) కుసుమితకుటజేషు - కుసుమితాః కుటజాః కుసుమితకుటజాః తేషు - కర్మధారయ
- 2) ప్రియరహితేషు - ప్రియైః రహితాః ప్రియరహితాః తేషు - తృతీయాతత్పురుష
- 3) సముత్సుకాననేషు - సమ్యక్ ఉత్సుకాః ఆననాః సముత్సుకాననాః తేషు - కర్మధారయ

4. సంధులు:- సముత్సుక + ఆననేషు = సముత్సుకాననేషు.

శ్లో॥ మార్గేషు మేఘసలిలేన వినాశితేషు
కామో ధనుః స్పృశతి తేన వినా శితేషు
గమ్భీరమేఘరసితవ్యధితా కదాహం
జవ్యోం సఖి ప్రియవియోగజశోకదాహమ్॥ 9

పదవిభాగము:- మార్గేషు మేఘసలిలేన వినాశితేషు - కామః ధనుః స్పృశతి తేన వినా శితేషు గమ్భీరమేఘరసితవ్యధితా, కదా అహం-జవ్యోం సఖి ప్రియవియోగజశోకదాహమ్

అన్వయక్రమము:- (హే) సఖి! మేఘ సలిలేన వినాశితేషు తేన వినా శితేషు మార్గేషు కామః ధనుః స్పృశతి గమ్భీర మేఘ రసిత వ్యధితా అహమ్ కదా ప్రియ వియోగజ శోక దాహమ్ జవ్యమ్॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే) సఖి	=	ఓ చెలీ!,
మేఘ	=	మబ్బులయొక్క,
సలిలేన	=	నీటిచేత (అనగా వాననీటిచేత),
వినాశితేషు	=	పాడుచేయబడినవానియందు,
తేన వినా	=	వాడు (ప్రియుడు) లేక,
శితేషు	=	నల్లనైన,
మార్గేషు	=	బాటలయందు,
కామః	=	మన్మథుడు,
ధనుః	=	విల్లును,
స్పృశతి	=	తాకుచున్నాడు
గమ్భీర	=	దట్టమైన,
మేఘ	=	మేఘములయొక్క
రసిత	=	ఉలుములచేత,

వ్యధితా	=	బాధింపబడిన,
అహమ్	=	నేను,
కదా	=	ఎప్పుడు,
ప్రియ	=	ప్రియునియొక్క,
వియోగజ	=	ఎడబాటుచేనైన,
శోక	=	శోకము అను,
దాహమ్	=	తాపమును,
జహ్యమ్	=	విడతును.

తాత్పర్యము:- ఓ చెలీ! బాటలన్నీ వర్షపుజల్లుల తాకిడికి పాడయిపోయినవి. ఆ బాటలవైపు నేను ఎంత చూచినప్పటికీ అతడు వస్తూన్న జాడ లేక కాంతిరహితమైయున్నది. వాని విరహంతో బాధపడుతూన్న నన్ను వాని జాడ కన్పించక మరింతగా మన్మథుడు బాధిస్తూన్నాడు. దట్టమైన మబ్బులు ఉటుముతూండగా బెదిరిపోతూ నే నింకా ఎంతకాలమీ ఎడబాటును సహించవలెనో! ఈ దుఃఖం నా కెప్పటికీ తీరుతుందో యేమో!

వివరణము:- విరహిణియైన నాయిక భర్తరాకకోసం ఆశతో ఎదురుచూస్తూన్నది. వర్షం కుండపోతగా పడుతూఉంటే, వాన నీరు ఏరులై ప్రవహిస్తూ ఉంటే, ఆ తాకిడికి బాటలన్నీ పాడైనవి. ఇది చూచి నాయిక మరీ కలవరపడుతున్నది. ఇట్లాంటి బాటలు బాటసారులకు ప్రయాణం సుఖంగా సాగేందుకు పనికిరావు. వానివలన అనుకోని ఆలస్యం కావచ్చు, ఏదైనా ప్రమాదమూ జరుగవచ్చు. ఇట్లాంటి ఆలోచనలు భయపెడుతూ ఉంటే, ప్రియుడింకా రాలేదే అన్న నిరాశ క్రుంగదీస్తున్నది. వీధులన్నీ చీకటిగా నల్లగా కనిపిస్తున్నవి. మబ్బు పట్టి, సూర్యరశ్మిలేక, వీధులు నిర్మానుష్యంగా చీకటి గుహలవలె ఉన్నట్లే నిరాశాదుఃఖాలతో నిండిన నాయిక మనస్సు కూడా చీకటిగా ఉన్నది. లోపలి ప్రపంచానికి ఈ ప్రకృతి ప్రతీకగా కనిపిస్తున్నది. ఉటుములకు నాయిక భయంతో అదిరిపడుతున్నది. ప్రియుడే ఈ సమయంలో తన దగ్గరుంటే గట్టిగా కౌగిలించుకొనేది! ఆ అదృష్టం లేకపోయే! ఓ..... ఈ దుఃఖం తీరేదెన్నటికో! అంటూ చెలికత్తెతో మొఱబెట్టుకుంటూన్నది నాయిక.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- శక్వరీ ఛందానికి చెందిన వృత్తమిది. దీని లక్షణం, వృత్తానికి నాలుగు పాదాలు, పాదానికి పదునాలుగు అక్షరాలు. వృత్తం వసంతతిలకా. (ఈ వృత్తానికి సింహాన్నతా అని ఉద్ధర్షిణీ అని కూడా పేర్లు)

వృత్త లక్షణము : 'ఉక్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌగః'

ఇందు ప్రతిపాదమున త, భ, జ, జ, గ, గ గణములుండును. 8, 6 లందు యతి.

ఉదా:- మా ర్గే షు | మే ఘ స | లి లే న | వి నా శి | తే షు
 U U | U | | | U | | U | U |
 త భ జ జ గ గ

2. అలంకారము:- రూపకము.

3. సమాసములు:-

- 1) మేఘసలిలేన - మేఘస్య సలిలం మేఘసలిలం తేన-షష్ఠీతత్పురుష
- 2) గమ్భీరమేఘరసితవ్యధితా - మేఘేన రసితం మేఘరసితం గమ్భీరం యన్మేఘరసితం
 తద్గమ్భీరమేఘరసితం తేన వ్యధితా-తృతీయాతత్పురుష
- 3) ప్రియవియోగజశోకదాహమ్ - ప్రియస్య వియోగః ప్రియవియోగః తేన జాతః
 ప్రియవియోగజః యత్ శోకః తత్ప్రియవియోగజశోకః స ఏవ దాహః
 -కర్మధారయ

శ్లో॥ సుసుగన్ధితయా వనే జితానాం
 స్వనదమ్బోధరవాతవీజితానామ్
 మదనస్య కృతే నికేతకానాం
 ప్రతిభాన్త్యద్య వనాని కేతకానామ్॥ 10

పదవిభాగము:- సుసుగన్ధితయా వనే జితానాం - స్వనత్+అమ్బోధరవాతవీజితానామ్
 మదనస్య కృతే నికేతకానాం - ప్రతిభాన్తి+అద్య వనాని కేతకానామ్॥

అన్వయక్రమము:- అద్య సుసుగన్ధితయా జితానామ్ వనే స్వనత్ అమ్బోధర వాత
 వీజితానామ్ మదనస్య కృతే నికేతకానాం కేతకానాం వనాని ప్రతిభాన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:-

అద్య	=	ఈ ఋతువులో,
సుసుగన్ధితయా	=	మంచి సువాసనద్వారా,
జితానామ్	=	గెలుపొందిన,
వనే	=	వనములో,
స్వనత్	=	ఉఱుముచున్న,
అమ్బోధర	=	వానమబ్బుల,
వాత	=	గాలిచే,
వీజితానామ్	=	ఊపబడుచున్న,
మదనస్య కృతే	=	మన్మథుని వైన,

నికేతకానామ్	=	ఇంద్రగు,
కేతకానామ్	=	మొగలిపువ్వులయొక్క
వనాని	=	పొదలు,
ప్రతిభాని	=	ప్రకాశించుచున్నవి.

తాత్పర్యము:- ఈ ఋతువులో సువాసనతో నిండిపోయిన వనములో ఉటుముచున్న వాన మబ్బుల గాలిచే ఊపబడుచున్న మన్మథుని ఇంద్రగు మొగలిపువ్వుల పొదలు ప్రకాశించుచున్నవి.

వివరణము:- ఇది పూర్తిగా వర్షర్తువర్ణన. ఇందులో నాయక ప్రస్తావనగాని నాయక స్మరణగాని విరహవేదనగాని లేదు. మదనుని పేరు మాత్రం స్మరించబడింది. మదనతాపం సూచించ బడింది. ఈ విశేషాలను తలచుకొని విరహిణియగు నాయక కుమిలిపోతున్నదని అనుకోవచ్చు.

ఇక్కడ ముచ్చటించినది పుష్పసుగంధ విశేషాలు. అసలే వానగాలి మత్తెక్కిస్తూంటే ఈ పూలవాసన మరీ పిచ్చెక్కిస్తున్నది. ఏ పుష్ప వాసన దానికే ప్రత్యేకం. అన్నింటిలో ప్రత్యేకం మొగలి వాసన. అందుకే దానిని గంధఫలి, గంధపుష్ప అని కూడ సార్థకంగా పిలుస్తారు. ధూళిపుష్ప అన్న పేరూ సార్థకమే. ఆ ధూళి సులభంగా వేగంగా గాలితో వ్యాపిస్తుంది. అందుకే మొగలి పొదలు ప్రత్యేకం గౌరవస్థానాన్ని పొందాయి. ఈ ప్రత్యేకతను నొక్కిచెప్పటానికే 'సుసుగన్ధితయా' అన్న ప్రయోగం. మన్మథుని పంచబాణాలలో మొగలి పూవు లేదు. అయినా ఇది మదనుడి స్వగృహమే. ఇది విరహుల అనుభవం. ఈ విరహిణికి మొగలి పూవాసన మగని స్పర్శవలె అనుభూతిని కలిగిస్తూ ఉంటే, ఆతడు చెంతలేని లోటు మొగలి ముళ్ళు గ్రుచ్చుకొన్నట్లు బాధను కలిగిస్తున్నది.

'ప్రతిభాని' క్రియా ప్రయోగంలో మొగలి యొక్క ప్రతిద్వంద్వి లక్షణం వ్యక్తమవు తున్నది. సువాసనలో తాను మరే పుష్పవైనా సవాలు చేస్తానని చెప్పటం ధ్వనిస్తున్నది.

సాహిత్యక విశేషములు:-

1. ఛందస్సు :- ఇది అర్థసమవృత్తం. ప్రథమ తృతీయ పాదాలలో త్రిష్టుభ్ ఛందస్సు, ద్వితీయ చతుర్థపాదాలలో జగతీ ఛందస్సు, క్రమంగా పాదానికి పదకొండు, పన్నెండక్షరాలు లక్షణం. వృత్తం మాలభారిణీ.

వృత్త లక్షణము : 'విషమే స సజా గురూ సమే సభరాయేన తు మాలభారిణీయమ్'

బేసిపాదములందు : స, స, జ, గ, గ గణములుండును.

సరిపాదములందు : స, భ, ర, య గణములుండును.

ఉదా:-

బేసిపాదము : సు సు గ | స్థి త యా | వ నే జి | తా నాం
 | | U | | U | | U | U U
 స స జ గ గ

సరిపాదము : స్వ న ద | మ్భా ధ ర | వా త వీ | జి తా నా మ్
 | | U | U | | U | U | | U U
 స భ ర య

3. సమాసములు:-

- 1) స్వనదమ్భాధరవాతవీజితానామ్ : స్వనత్ అమ్భాధరః స్వనదమ్భాధరః తస్య వాతః
 స్వనదమ్భాధరవాతః తేన వీజితానామ్ - తృతీయాతత్పురుష

శ్లో॥ తత్సాధు యత్వాం సుతరుం ససర్జ
 ప్రజాపతిః కామనివాస సర్జ
 త్వం మజ్జరీభిః ప్రవరో వనానాం
 నేత్రోత్సవశ్చాసి సయౌవనానామ్॥ 11

పదవిభాగము:- తత్+సాధు యత్+త్వాం సుతరుం ససర్జ - ప్రజాపతిః కామనివాస
 సర్జ త్వం మజ్జరీభిః ప్రవరః వనానాం - నేత్ర+ఉత్సవః+చ+అసి
 సయౌవనానామ్॥

అన్వయక్రమము:- (హే) కామనివాస సర్జ! ప్రజాపతిః యత్ త్వాం సుతరుం ససర్జ తత్
 సాధు త్వం వనానాం ప్రవరః సయౌవనానాం మజ్జరీభిః నేత్రోత్సవః
 చ అసి॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే) కామనివాస సర్జ =	ఓ మన్మథుని నివాసమైన సర్జవృక్షమా!,
ప్రజాపతిః =	బ్రహ్మ,
యత్ =	ఎందువలన,
త్వామ్ =	నిన్ను,
సుతరుమ్ =	అందమైన వృక్షముగ,
ససర్జ =	సృష్టించెనో,
తత్ =	అది,
సాధు =	ఉత్తమమైనది,
త్వమ్ =	నీవు,

వనానామ్	=	వనములకు,
ప్రవరః	=	శ్రేష్ఠుడవు,
సయౌవనానామ్	=	యౌవనవంతులకు,
మజ్జరీభిః	=	పూగుత్తులతో,
నేత్ర + ఉత్సవః చ	=	కన్నులపండువ కూడ,
అసి	=	అగుచున్నావు.

తాత్పర్యము:- ఓ సర్వవృక్షమా! నీవు మన్మథునకు నివాసమైనదానవు. బ్రహ్మ నిన్ను అందమైన వృక్షముగ సృష్టించుట మంచిపనియే. నీవు వనములకు శ్రేష్ఠవృక్షమవు. యౌవనమున నున్నవారికి పూగుత్తులతో కన్నులపండుగ కూడ అగుచున్నావు.

వివరణము:- ఈ శ్లోకంలో సూచనప్రాయంగానైనా వర్షర్తువూలేదు, మేఘమూలేదు, విరహమసలే లేదు. చూడగా, ఇది ఈ కావ్యములోనిదగునా కాదా యని సందేహమేర్పడక తప్పదు. పాదాంతయమకము మాత్ర మీ కావ్యసరళి కనుగుణమైనది. మన్మథప్రసక్తి యౌవనుల ప్రసక్తి ఉన్నవి గదాయని సరిపెట్టుకొనవచ్చు.

1. ఛందస్సు :- త్రిష్టుభ్ ఛందస్సునకు చెందిన ఉపజాతి వృత్తమిది. పాదమునకు పదునొకండక్షరాలు. ఒకటి, మూడు, నాలుగు పాదాలు ఇంద్రవజ్రా వృత్తపాదాలు. రెండవ పాదము మాత్రము పేంద్రవజ్రా వృత్తపాదము.

వృత్త లక్షణము : 'అనంతరోదీరిత లక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయాపుపజాతయస్తాః'

1) ఉపేంద్రవజ్రా జతజా స్తోగౌ (జ, త, జ, గ, గ)

2) స్యాదింద్రవజ్రా తతజా స్తోగౌ (త, త, జ, గ, గ)

పద్యమున 'ఉపేంద్రవజ్రా, ఇంద్రవజ్రా' పాదములున్నచో అది 'ఉపజాతి' గా పేర్కొనబడును.

ఉదా:-

త	త్సా	ధు		య	త్వాం	సు		త	రుం	స		స	ర్జ
U	U	I		U	U	I		I	U	I		U	U
త				త				జ				గ	గ

ప్ర	జా	ప		తిః	కా	మ		ని	వా	స		స	ర్జ
I	U	I		U	U	I		I	U	I		U	I
జ				త				జ				గ	గ

పాదాంత లఘువు గురువుగా గ్రహింపదగును.

3. సమాసములు:-

1) నేత్రోత్సవః - నేత్రాణాం ఉత్సవః - షష్ఠీతత్పురుష

2) ప్రజాపతిః - ప్రజాణాం పతిః - షష్ఠీతత్పురుష

3) కామనివాస - కామానాం నివాసః కామనివాసః తస్య సంబోధనం -
షష్ఠీతత్పురుష

4) సయౌవనానామ్ - యౌవనేన సహితాః సయౌవనాః తేషాం - తృతీయాతత్పురుష

4. సంధులు:- 1) నేత్ర + ఉత్సవః = నేత్రోత్సవః
2) తత్ + సాధు = తత్సాధు, 3) యత్ + త్వాం = యత్త్వాం
4) నేత్రోత్సవః+చ+అసి = నేత్రోత్సవశ్చాసి

శ్లో॥ నవకదమ్బశిరోఽవనతాస్మి తే
వసతి వో మదనః కుసుమస్మితే
కుటజ కిం కుసుమైరవహస్యతే
ప్రణిపతామి చ దుష్ప్రసహస్య తే॥ 12

పదవిభాగము:- నవకదమ్బశిరః+అవనతా+అస్మి తే - వసతి వః మదనః కుసుమస్మితే
కుటజ కిం కుసుమైః అవహస్యతే-ప్రణిపతామి చ దుష్ప్రసహస్య తే॥

అన్వయక్రమము:- (హే) నవకదమ్బ! తే అవనతా శిరః అస్మి వః కుసుమస్మితే మదనః
వసతి (హే) కుటజ! కుసుమైః అవహస్యతే కిం? దుష్ప్రసహస్య తే
ప్రణిపతామి చ॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే) నవకదమ్బ	=	ఓ క్రొత్తనైన కదంబవృక్షమా!,
తే	=	నీకు,
అవనతా	=	వంచబడిన,
శిరః	=	శిరస్సుకలదానను,
అస్మి	=	అగుచున్నాను!
వః	=	మీ యొక్క,
కుసుమస్మితే	=	పువ్వులనెడి నవ్వులలో,
మదనః	=	మన్మథుడు,
వసతి	=	నివసించుచున్నాడు!
హే కుటజ	=	ఓ కుటజమా!
కుసుమైః	=	పువ్వులతో,
అవహస్యతే కిమ్	=	అపహాస్యము చేయుచున్నావా యేమి?
దుష్ప్రసహస్య తే	=	సహించరాని నీకు,
ప్రణిపతామి చ	=	సాష్టాంగ నమస్కారము చేయుచున్నాను.

తాత్పర్యము:- నవనవలాడుచున్న ఓ కదంబవృక్షమా! నీకు శిరస్సువంచి నమస్కారము చేయుచున్నాను. మీ కదంబజాతి వృక్షముల పూవుల నవ్వులలో మదనుడుండును. ఓ కుటజవృక్షమా! పువ్వులతో నన్ను పరిహసించుచున్నావా? సహించరాని నీ అపహాస్యమునకు సాష్టాంగ నమస్కారము చేయుచున్నాను.

వివరణము:- విరహిణీనాయికకు పూచిన ప్రతిచెట్టు ఆనందము మూర్తీభవించియున్నట్లు తనదైన్యతను పరిహసించుచున్నట్లు తోస్తూన్నది. తానేమీ చేయలేని స్థితిలో ఆయా వృక్షాలకు, ఓ కదంబమా! ఓ కుటజమా! అంటూ మిమ్మానందంతో నింపుతూన్న ఆ మన్మథుడే నన్నావేదనలో ముంచుతూన్నాడు. మీ అదృష్టానికి నమస్కారం! నన్నపహాస్యం చెయ్యకండి అంటున్నది నాయిక.

1. ఛందస్సు :- జగతీ ఛందస్సు. ప్రతిపాదమున పండ్రెండక్షరాలుగల నాలుగు పాదములు ప్రతివృత్తమున నుండును.

వృత్త లక్షణము : 'ద్రుతవిలమ్మితమాహ నభౌ భరౌ' అని లక్షణము. ఇందు న, భ, ఛ, ర గణములుండును. 4, 8 లేక 4 4 4 లందు యతి.

ఉదా:- న వ క | ద మ్భ శి | రో వ న | తా స్మి తే
 | | | U | | U | | U | U
 న భ భ ర

2. అలంకారము:- రూపకము.

3. సమాసములు:-

- 1) కుసుమస్మితే - కుసుమ నామ స్మితం కుసుమస్మితం తస్మిన్ - కర్మధారయ
- 2) దుష్ప్రసహస్య - దుఃఖేన ప్రసహః దుష్ప్రసహః తస్య - తృతీయాతత్పురుష

4. సంధులు:- 1) శిరః + అవనతా = శిరోఽవనతా
 2) అవనతా + అస్మి = అవనతాస్మి

శ్లో॥ తరువర వినతాస్మి తే సదాహం
 హృదయం మే ప్రకరోషి కిం సదాహమ్
 తవ పుష్పనిరీక్షితాపదేహం
 విస్మయేన సహసైవ నీప! దేహమ్॥ 13

పదవిభాగము:- తరువర వినతా+అస్మి తే సదా+అహం-హృదయం మే ప్రకరోషి
 కిం సదాహమ్ తవ పుష్పనిరీక్షిత+అపదేహం-విస్మయేన సహసా+
 ఏవ నీప దేహమ్॥

అన్వయక్రమము: - (హే) నీప! (హే) తరువర! అహం సదా తే వినతా అస్మి మే హృదయం
సదాహం ప్రకరోషి కిం? తవ పుష్ప నిరీక్షిత అపదేహం దేహం
సహసా ఏవ విస్మజేయమ్॥

ప్రతిపదార్థము: -

(హే) నీప!	=	ఓ నీప వృక్షమా!,
(హే) తరువర	=	ఓ వృక్షశ్రేష్ఠమా!,
అహమ్	=	నేను,
సదా	=	ఎల్లప్పుడు,
తే	=	నీకు,
వినతా	=	వినయముగనే,
అస్మి	=	ఉన్నాను!
మే	=	నా యొక్క,
హృదయమ్	=	హృదయమును,
సదాహమ్	=	తాపముగల దానినిగా,
ప్రకరోషి కిమ్	=	చేయుదువా యేమి?
తవ	=	నీ యొక్క,
పుష్ప	=	పూవులచే,
నిరీక్షిత	=	చక్కగ చూడబడిన,
అపదేహమ్	=	కృశించిన,
దేహమ్	=	శరీరమును,
సహసా ఏవ	=	వెంటనే,
విస్మజేయమ్	=	విసర్జింతును.

తాత్పర్యము: - ఓ నీప వృక్షమా! ఓ తరుశ్రేష్ఠమా! నేను నీ కెప్పుడును విధేయురాలనే. నా
హృదయము నిట్లే ముందు కూడా తాపముగలదానినిగ చేయుదువా? నీ పుష్పాల సాక్షిగా
కృశించిన ఈ నా శరీరమును వెంటనే విసర్జింతును.

వివరణము: - కడిమిచెట్టుతో ఈ మాటలంటున్నది విరహిణి నాయిక. అయితే మరి
ముందటి శ్లోకాలలో మబ్బుతో సందేశమంపిందికదా, ఆ రాయబారం ముగిసినట్లేనా?
లేక తన ఈ స్థితిని మేఘమాల చూస్తూనే ఉన్నది కనుక ఇదంతా తన ప్రియునితో
చెప్పుమని ఆమె ఉద్దేశ్యమా? అసలైనా నీప వృక్షాన్ని బెదిరిస్తుందేమిటి? ఇవన్నీ సాధారణ
స్థితిలో ఉన్న పాఠకుని తార్కికబుద్ధికి తోచే ప్రశ్నలు. మనసు మనసులోలేని విరహిణులకు
ఈ తర్కం ఉండదు. ఆమె స్థితిని చూసిన మేఘమాల ఇట్లాంటి స్థితిని ఆమె ప్రియునకు

గూడ కలిగిస్తే చాలు, రాయబారాన్ని నెఱపినట్లే. మేఘసందేశం మాట ఆమె మరచిందని భావించినా తప్పులేదు. ఆమె విరహం ఉన్నాడని దశకు చేరుకున్నట్లు తోస్తున్నది. మేఘమాలతో సందేశ మంపటంలో భావకత నూహించవచ్చుగాని కడిమిచెట్టును 'నీ పూల సాక్షిగా నేను చిక్కిశల్యమైనాను, ఈ దేహాన్ని నీ ముందే చాలిస్తాను' అని బెదిరించే స్థితి భావకతను దాటిన స్థితి. మబ్బుకూ మనిషికి తేడా తెలియని వారికి మానుకూ మనిషికి తేడా తెలుస్తుందా?

1. ఛందస్సు :- వృత్తము, లక్షణమునకై 10వ శ్లోక భాగము చూడనగును.

2. సమాసములు:-

పుష్పనిరీక్షితాపదేహమ్ - పుష్పైః నిరీక్షితః పుష్పనిరీక్షితః యస్యాః అపదేహః
పుష్పనిరీక్షితాపదేహః తం - బహువ్రీహి

4. సంధులు:- సహసా + ఏవ = సహసైవ.

శ్లో॥ కుసుమైరుపశోభితాం సితైః
ఘనముక్తామ్బులవప్రహాసితైః॥
మధునః సమవేక్ష్య కాలతాం
భ్రమరశ్చమ్బుతి యూధికాలతామ్॥ 14

పదవిభాగము:- కుసుమైః+ఉపశోభితాం సితైః+ఘనముక్త+అమ్బులవప్రహాసితైః॥
మధునః సమవేక్ష్య కాలతాం-భ్రమరః+చమ్బుతి యూధికాలతామ్॥

అన్వయక్రమము:- ఘన ముక్త అమ్బులవ ప్రహాసితైః సితైః కుసుమైః ఉపశోభితాం
యూధికా లతాం మధునః కాలతాం సమవేక్ష్య భ్రమరః చమ్బుతి॥

ప్రతిపదార్థము:- (హే స్వామిన్)

ఘన	=	మబ్బులచేత,
ముక్త	=	విడువబడిన,
అమ్బులత	=	నీటితుంపురలచే,
ప్రహాసితైః	=	నవ్వించబడిన,
సితైః	=	తెల్లని,
కుసుమైః	=	పూవులతో,
ఉపశోభితామ్	=	సర్వతోముఖశోభ కలిగిన,
యూధికాలతామ్	=	జాజిపూదీగెను,
మధునః	=	తేనెయొక్క

కాలతామ్	=	ఋతువును,
సమవేక్ష్య	=	చూచి, గ్రహించి
భ్రమరః	=	తుమ్మెద,
చుమ్బుతి	=	ముద్దిడుచున్నది.

తాత్పర్యము:- వానజల్లుపడగా, ఆ నీటి తుంపురులు పువ్వులపై నిలిచి వాటి అందాన్ని మరింత ద్విగుణీకృతం చేస్తూన్నవి. అట్టి పువ్వులతో సర్వతః శోభాయమానంగా జాజిపూల తీగె వెలిగిపోతున్నది. సమయాన్ని గ్రహించి తేనెకోసం చేరిన తుమ్మెద దానిని ముద్దాడు తున్నది.

వివరణము:- ఇట్టి దృశ్యాలు విరహిజనులకు దుఃఖకారకాలు. ఆ దుఃఖాన్ని వెలిబుచ్చేదే నాయిక చేసిన ఈ వర్ణన. తుమ్మెద పువ్వులమీద వాలితే అది ముద్దాడు భావాన్నే ఆమె మనోనేత్రం ముందు మనస్సు ప్రదర్శిస్తున్నది. 'మధునః కాలత' జాజిలతకే కాదు తనకూ వచ్చింది. తనపాలి గండుతుమ్మెద రాలేదు. వానికై నిరీక్షణ. నిరీక్షణ శతకోటి అనుభవాల, భావాల సమాహారం.

1. ఛందస్సు :- ఇది అర్థసమవృత్తం. ఒకటి, మూడు పాదాలు పంక్తి ఛందానికి చెందినవి. పదేసి అక్షరాలు పాదానికి. రెండు, నాలుగు పాదాలు త్రిష్టుభ్ ఛందస్సు. పాదానికి పదునొకండక్షరాలు. ఇది వియోగినీ వృత్తం.

వృత్త లక్షణము : 'విషమే స స జా గురుః సమే సభరా లోఽథ గురుర్వియోగినీ'

బేసిపాదములందు - స, స, జ, గ గణములుండును.

సరిపాదములందు - స, భ, ర, ల, గ గణములుండును.

ఉదా:-	కు	సు	మై	రు	ప	శో	భి	తాం	సి	తై
			U			U		U		U
		స			స			జ		గ
	ర్వ	న	ము	క్తా	మ్బు	ల	వ	ప్ర	హా	సి తైః
			U	U			U		U	U
		స			భ			ర		ల గ

2. సమాసములు:-

ఘనముక్తామ్బులవప్రహాసితైః - ఘనేభ్యః ముక్తాః అమ్బులవాః ఘనముక్తామ్బులవాః

తైః ప్రహాసితాని తైః - తృతీయాతత్పురష

యూధికాలతాం - యూధికా ఇతి లతా యూధికాలతా తాం - కర్మధారయ

4. సంధులు:- 1) భ్రమరశ్చమ్మతి = భ్రమరః + చమ్మతి
2) కుసుమైరుపశోభితామ్ = కుసుమైః + ఉపశోభితామ్.

శ్లో॥ నిచితం ఖముపేత్య నీరదైః
ప్రియహీనాహృదయావనీరదైః
సలిలైర్విహతం రజః క్షితౌ
రవిచన్ద్రావపి నోపలక్షితౌ॥ 15

పదవిభాగము:- నిచితం ఖం+ఉపేత్య నీరదైః-ప్రియహీనాహృదయా+అవనీరదైః
సలిలైః+విహితం రజః క్షితౌ-రవి చన్ద్రా+అపి న+ఉపలక్షితౌ॥

అన్వయక్రమము:- ప్రియహీనా హృదయా అవనీ రదైః నీరదైః ఉపేత్య ఖం నిచితమ్
రవిచన్ద్రా అపి న ఉపలక్షితౌ రజః సలిలైః క్షితౌ విహతమ్॥

ప్రతిపదార్థము:-

ప్రియహీనా	=	ప్రియుల విరహములోనున్నవారి యొక్క
హృదయ	=	హృదయము అను,
అవనీ	=	భూమిని,
రదైః	=	దున్నునట్టివైన,
నీరదైః	=	మబ్బులచేత,
ఉపేత్య	=	నలుదిక్కుల వ్యాపించి,
ఖమ్	=	ఆకాశము,
నిచితమ్	=	కప్పబడియున్నది.
రవిచన్ద్రా అపి	=	సూర్యచంద్రులు కూడ,
న ఉపలక్షితౌ	=	చూడబడుటలేదు,
రజః	=	ధూళి (పుష్పరాగము),
సలిలైః	=	నీటిచే,
క్షితౌ	=	భూమియందు,
విహతమ్	=	అణగద్రొక్కబడినది.

తాత్పర్యము:- ప్రియవిరహితులయొక్క హృదయక్షేత్రాన్ని కలియదున్నునట్టి మబ్బులు నలుదిక్కుల వ్యాపించి ఆకాశము కప్పబడినది. సూర్యచంద్రులు కానరాకున్నారు. దుమ్ము (పుప్పొడి) వాననీటి వలన భూమిపై నడగినది.

వివరణము:- విరహిణీహృదయం క్షేత్రం వంటిది. వానకారుమబ్బులు సూర్యచంద్రులు

కనబడ కుండ ఆకాశాన్ని కప్పివేసినవి. వర్షపాతానికి పొలాలు పదునైనట్లు విరహిణీ హృదయం కలియదున్నినట్లే చక్కగ పదునైనది. కాని యేమి లాభం? ప్రియుడు దూరగతుడైనందువలన ప్రియురాలి హృదయక్షేత్రంలో విత్తనాలు చల్లటం జరుగలేదు, ఋతుమతియై అనురాగం కోసం నిరీక్షిస్తూన్నది. పై కెగసి నాలుగు చెరగులా వ్యాపించవలసిన కుసుమపరాగం వర్షపు జోరుకు నేలమట్టానికి అణగిపోయినట్లే విరహిణీ హృదయరాగం కూడ హృదయ క్షేత్రంలోనే అణగిపోతూన్నది. రాత్రికీ పగటికీ భేదమే లేదు. ఆశలేదు - అంతరంగ బహిరంగాల కిక్కడ అద్వైత సిద్ధి. అనుభూతి మాత్రం ద్వైతమే.

1. ఛందస్సు :- లక్షణమునకై 14వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

2. సమాసములు:-

1) ప్రియహీనాహృదయావనీరదైః - ప్రియేణ హీనాః ప్రియహీనాః తాసాం హృదయాని ప్రియహీనాహృదయాని తాన్యేవ అవనయః తాసాం రదైః - షష్ఠీతత్పురుష

2) రవిశ్చ చంద్రశ్చ రవిచంద్రౌ - ద్వంద్వ

4. సంఘటలు:- రవిచంద్రావపి = రవిచంద్రౌ + అపి

శ్లో॥ హంసా నదన్మేఘభయాద్రవన్తి
నిశాముఖాన్యద్య న చంద్రవన్తి
నవామ్బుమత్తా శ్శిఖినో నదన్తి
మేఘాగమే కున్దసమానదన్తి॥ 16

పదవిభాగము:- హంసాః నదత్+మేఘభయాత్+ద్రవన్తి నిశాముఖాని+అద్య న చంద్రవన్తి నవ+అమ్బుమత్తాః+శిఖినః నదన్తి మేఘ+ఆగమే కున్ద సమానదన్తి॥

అన్వయక్రమము:- (హే) కున్దసమానదన్తి! హంసాః నదత్ మేఘభయాత్ ద్రవన్తి నిశాముఖాని అద్య న చంద్రవన్తి మేఘాగమే నవ అమ్బు మత్తాః శిఖినః నదన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే) కున్దసమానదన్తి =	మల్లెమొగ్గలతో సమానమైన కాంతిగల తెల్లని దంతములు గలదానా!
హంసాః =	హంసలు,
నదత్ =	ఉలుముచున్న,
మేఘ =	మేఘములవలననైన,

భయాత్	=	భయమువలన,
ద్రవంతి	=	అటునిటు చెదరిపోవుచున్నవి.
నిశా	=	రాత్రియొక్క
ముఖాని	=	తొలిగడియలు,
అద్య	=	ఈ ఋతువులో,
న చంద్రవంతి	=	చంద్రుడులేనివగుచున్నవి.
మేఘ	=	మేఘములయొక్క
ఆగమే	=	రాకయందు (వర్షర్తువులో),
నవ	=	క్రొత్త,
అమ్ము	=	నీటిచే,
మత్తాః	=	మత్తిల్లిన,
శిఖినః	=	నెమిళ్ళు,
నదంతి	=	కూయుచున్నవి.

తాత్పర్యము:- ఓ మల్లెమొగ్గలవంటి పలువరుసదానా! ఉటుముతూన్న మబ్బులకు భయపడి హంసలు చెదరిపోతూన్నవి. రాత్రియందు తొలిగడియలు చంద్రుడు కనబడుటలేదు. వర్షర్తువురాగా, క్రొత్త నీరు త్రాగి మత్తిక్కిన నెమిళ్ళు కూస్తూన్నవి.

వివరణము:- వర్షర్తువర్షన. ఇక్కడి సంబోధన 'కుందసమానదంతి' అన్నది విరహిణీకే చెందాలి. మరి ఆమెను సంబోధించి ఈ విషయాలు చెబుతూన్నవారెవరు? ఈ ఋతువర్ష నంతా ఇప్పటివరకు ఆమె చేస్తూన్నదేగదా! ఆమె చెప్పినపాఠం ఆమెకే అప్పగించట మెందుకు? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానం - ఆమె తన ప్రియునివద్దకు రాయబారిగా పంపిన మేఘుడే మరల సందేశాన్ని మోసుకొచ్చిచెబుతున్నాడు, ఈ వర్షాలిట్లా తెలిపి లేకుండ ముసురుకుంటే దూరదేశం నుండి నీ భర్త ఎట్లా రాగలడు? ఏమి చేయలేక నీ వలెనే బాధపడుతున్నాడు, అంతే తప్ప నీవూహించినట్లంతా నీ కవిధేయుడు కాలేదు - అని.

మల్లె మొగ్గలవంటి పలువరుస అంటే తెల్లని పరిశుభ్రమైన పలువరుస అని మాత్రమే చెప్పుకోవలెగాని, మెత్తని దంతాలని కాదు. అట్లాగే, నిశాముఖములందు చంద్రుడు కనబడుటలేదు అంటే అర్ధరాత్రి తెల్లవారుజామునో కనబడుతూన్నాడని కాదు. ఊరిలోని ప్రజ మేల్కొని ఉండి చంద్రుని చూచేది నిశాముఖాలందు కనుక కవి అట్లా అన్నాడు. క్రొత్త నీరు త్రాగిన నెమిళ్ళ కంఠధ్వనిలో మార్పేమైనా కనబడిందేమో కవికి (మామూలు కంఠ స్వరానికి రొంపవలన కంఠస్వరానికి తేడా వచ్చినట్లు).

1. ఛందస్సు :- లక్షణమునకై 11వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

2. అలంకారము :- 'ఉపమా'.

లక్షణము: 'ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః' ఏ వాక్యమునందు ఉపమానోపమేయత్వములకు సమానత్వము మనోరంజకముగా చెప్పబడునో నది ఉపమాలంకారమగును. ఇందు 'కున్దసమానదన్తి' అను సమాసమున పలువరుస మల్లె మొగ్గలతో పోల్చబడినది గనుక 'ఉపమ' గా చెప్పదగును.

ఉపమానము : పలువరుస, ఉపమేయము : మల్లెమొగ్గలు

వాచకం : సమాన, సామాన్య ధర్మము : తెలుపు

3. సమాసములు:-

- 1) కుందసమానదన్తి - కున్దైః సమానాః దన్తాః యస్యాః సా తస్యాః సంబోధనం - బహువ్రీహి
- 2) నదన్మేఘభయాత్ - నదంతః మేఘాః నదన్మేఘాః తేభ్యో భయం తస్మాత్ - పంచమీతత్పురుష
- 3) మేఘాగమే - మేఘానాం ఆగమః మేఘాగమః తస్మిన్ - షష్ఠీతత్పురుష
- 4) నవామ్బుమత్తాః - నవాని అంబూని నవాంబూని తైః మత్తాః - తృతీయాతత్పురుష
- 5) నిశాముఖాని - నిశానామ్ ముఖాని నిశాముఖాని - షష్ఠీతత్పురుష

4. సంధులు:-

- 1) నదన్మేఘ = నదత్ + మేఘ
- 2) భయాద్ద్రవన్తి = భయాత్ + ద్రవన్తి
- 3) నిశాముఖాన్యద్య = నిశాముఖాని + అద్య
- 4) నవామ్బు = నవ + అమ్బు
- 5) మత్తాశ్శిఖినః = మత్తాః + శిఖినః

శ్లో॥ మేఘావృతం నిశి న భాతి నభో వితారం
నిద్రాభ్యుపైతి చ హరిం శుభసేవితారమ్
సేన్ద్రాయుధశ్చ జలదోఽద్య రసన్నిభానాం
సంరమ్భమావహతి భూధరసన్నిభానామ్॥ 17

పదవిభాగము:- మేఘ+ఆవృతం నిశి న భాతి నభః వితారం - నిద్రా+అభ్యుపైతి చ హరిం శుభసేవితారమ్ స+ఇన్ద్ర+ఆయుధః చ జలదః+అద్య రసన్+ఇభానాం-సంరమ్భం+ఆవహతి భూధరసన్నిభానామ్॥

అన్వయక్రమము:- అద్య నిశి మేఘ ఆవృతం వితారం నభః న భాతి నిద్రాచ శుభ సేవితారమ్ హరిం అభ్యుపైతి (హరిం శుభసేవితారమ్ ఉపైతి) చ సఇన్ద్ర ఆయుధః జలదః రసన్ భూధర సన్నిభానామ్ ఇభానాం సంరమ్భం ఆవహతి॥

ప్రతిపదార్థము:-

అద్య నిశి	=	ఈ రాత్రి,
మేఘ	=	మేఘములచే,
అవృతమ్	=	ఆవరించబడిన,
వితారమ్	=	నక్షత్రములులేని,
నభః	=	ఆకాశము,
న భాతి	=	ప్రకాశించుటలేదు!
నిద్రా చ	=	నిద్ర కూడ,
శుభసేవితారమ్ హరిమ్	=	పుణ్యాత్ములచే సేవింపబడు హరిని,
(హరిమ్=హరిని, శుభసేవితారమ్=శుభములకై సేవించువానిని),		
అభ్యుపైతి	=	చేరుచున్నది!
చ	=	మఱియు,
స ఇన్ద్ర ఆయుధః	=	వజ్రాయుధపు రుణిపింపులతో కూడిన
జలదః	=	మేఘము,
రసన్	=	ఉలుముచు,
భూధర	=	కొండలను
సన్నిభానామ్	=	పోలిన,
ఇభానామ్	=	ఏన్నుల యొక్క
సంరమ్భమ్	=	సందడిని,
ఆవహతి	=	కలిగించుచున్నది!

తాత్పర్యము:- ఈ రాత్రి ఆకాశము మేఘావృతమై నక్షత్రములు లేకున్నది. నిద్ర కూడ పుణ్యాత్ములచే సేవించబడు శ్రీహరిని చేరినది. (లేక, శ్రీహరిని శుభములకై సేవించువాని చేరినది) మరియు, వజ్రాయుధపు రుణిపింపులతో కూడిన మేఘము ఉలుముచూ కొండలను పోలిన ఏన్నుల సందడిని చేయుచున్నది.

వివరణము:- ఇది రాత్రి వర్ణన, ఉలుములు తప్ప వర్షం లేదు. మబ్బు దట్టంగా పట్టింది. ఈ వర్ణనకూ కావ్యనాయికకూ సంబంధమేమిటన్నది ఊహించుకోవలసినదే మరి.

ఈ శ్లోకం చదివిన వారికి కొన్ని సందేహాలు కలుగక తప్పదు. (1) ఈ రాత్రివేళ నిద్ర కూడ శ్రీహరిని చేరింది అనటంలో భావమేమిటి? నిరంతర నిర్నిద్రుడైన శ్రీహరికి కూడ ఈ వాతావరణంలో నిద్రవస్తుందని చెప్పటమా? అట్లా అయితే విరహిణీ నాయిక కూడా ప్రియుని మరచి హాయిగ నిద్రపోవచ్చుగదా! అట్లాకాదు, నిద్ర శ్రీహరిని చేరిందని చెప్పటంలో నాయికకు నిద్రలేదని చెప్పటమే లక్ష్యం అనుకోవచ్చు! అయినప్పటికీ, శ్రీహరిని

నిద్రబుచ్చితే సృష్టి కల్లోలితం కాదా? ఇక్కడ నిద్రను శ్రీహరి భక్తునకు బదలాయిస్తూ అన్వయించవచ్చు అనిపిస్తుంది. అప్పుడు సృష్టి క్షేమానికి లోపం రాదు. ఈ అన్వయాన్ని ప్రతిపదార్థ తాత్పర్యాలలో బ్రాకెట్లో చూడవచ్చు.

(3) భూధరసన్నిభానాం ఇభానాం అన్నవి షష్ఠీ బహువచనంలో ఉండగా జలదః అన్నది ఏకవచనంలో ఉండటం సరిపోతుందా? జలదాః అని బహువచనరూపం ఉండవద్దా? 'మబ్బులు' ఉన్నప్పటికీ 'మబ్బు' వలె ఒక్కటిగానే చిక్కంగా ఉన్నదని చెప్పవచ్చు కాని వ్యాకరణం ఒప్పుతుందా? అచ్చుతప్పు లేదనటానికి జలదః అనే కర్త, ఆవహతి అనే క్రియ రెండూ ఏకవచనరూపాలే కావటం కారణం.

జలదః రూపాన్ని జలదాః అని బహువచనంలోకి మార్చినా మార్చవచ్చు కాని 'ఆవహన్తి' అని మారిస్తే ఛందోభంగ మవుతుంది. మేఘాల ఉటుములను ఏనుగుల హ్రీంకారంతో పోల్చటం అందమైన భావుకవ్యాదయం. మేఘాలను కొండలతో పోల్చటమూ, కొండలతో ఏనుగులను పోల్చటమూ లోక సహజం 'సేన్ద్రాయుధః జలదః' అనటంలో పిడుగుపాటు మెఱుపులన్న భావం ఇంద్రుని వజ్రాయుధపు ఝళిపింపులో ధ్వనిస్తుంది.

1. ఛందస్సు :- 'వసంతతిలకా' లక్షణమునకై 9వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

2. అలంకారములు :- రూపకము, ఉపమా.

3. సమాసములు:-

- 1) మేఘావృత్తం - మేఘైరావృతం - తృతీయాతత్పురుష
- 2) శుభసేవితారమ్ - శుభైః సేవితా శుభసేవితా తం - తృతీయాతత్పురుష
- 3) భూధరసన్నిభానామ్ - భూమిం ధరతీతి భూధరః తేన సన్నిభాః తేషాం
- తృతీయాతత్పురుష

4. సంధులు:-
1) సేన్ద్రాయుధః = స + ఇన్ద్రాయుధః
2) జలదోఽద్య = జలదః + అద్య

శ్లో॥ సతడిజ్జలదార్పితం నగేషు
నదదమ్భాధరభీతపన్నగేషు
పరిధీరరవం జలం దరీషు
ప్రపతత్యద్భుతరూపసున్దరీషు॥

18

పదవిభాగము:- సతడిత్+జలద+అర్పితం నగేషు - నదత్+అమ్భాధరభీతపన్నగేషు
పరిధీర రవం జలం దరీషు - ప్రపతతి+అద్భుతరూపసున్దరీషు॥

అన్వయక్రమము:- నదత్ అమ్మోధర భీత పన్నగేషు నగేషు అద్భుత రూప సుందరీషు
దరీషు సతడిత్ జలద అర్పితం పరిధీరరవం జలం ప్రపతతి॥

ప్రతిపదార్థము:-

నదత్	=	గర్జించుచున్న,
అమ్మోధర	=	మేఘములచే,
భీత	=	భయముచెందిన,
పన్నగేషు	=	సర్పములుగలట్టి,
నగేషు	=	కొండలయందు,
అద్భుత	=	ఆశ్చర్యముగొలుపు,
రూప	=	రూపముగల,
సుందరీషు	=	సౌందర్యవతులుగల,
దరీషు	=	గుహలలో,
స తడిత్	=	మెఱుపుదీవెలతో కూడిన,
జలద	=	మేఘములచే,
అర్పితమ్	=	ఇవ్వబడిన,
పరిధీర	=	మిక్కిలి బిగ్గరగనున్న,
రవమ్	=	శబ్దమును కలిగిన (చేయుచున్న),
జలమ్	=	నీరు,
ప్రపతతి	=	పడుచున్నది.

తాత్పర్యము:- కొండలలో సర్పములున్నవి. అవి మేఘగర్జనలకు భయపడుచున్నవి. గుహలలో అద్భుత సౌందర్యవతులున్నారు. మెఱుపులతో కూడిన వర్షపునీటి ప్రవాహము శబ్దముతో అక్కడ పడుచున్నది.

వివరణము:- వర్షపు నీరు ధారాపాతంగా జలపాతాలవలె పెద్ద ధ్వనితో కొండలలో గుహలలో పడుతూ ఉండటం ఇక్కడ వర్ణితమైన దృశ్యం. ఆ ధ్వనికి అక్కడ ఉన్న సర్పాలు భయపడుతూ ఉండుటం, అక్కడున్న సౌందర్యవతులు భయంతో బిగుసుకపోవటం ఈ వర్ణనకు పోషకాలు. కొండల్లో గుహల్లో పాములుండటం సహజం, కాని సుందరీమణులెందుకున్నారు? వారికి జంటగా ఎవరూ ఉన్నట్లు చెప్పలేదు కవి. అద్భుత రూపసుందరులు యే రాజప్రాసాదాలలోనో అంతఃపురాలలోనో ఉంటారుగాని కొండగుహల్లో భయంకరమైన వర్షావేళ ఉండవలసిన అసాధారణ పరిస్థితుల గూర్చి చెప్పబడలేదు. పాఠకులు తమ తమ ఊహలకు పనిబెట్టవలసినదే.

1. ఛందస్సు :- 'మాలభారిణీ' లక్షణమునకై 10వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

2. అలంకారము :- 'శ్లేష'

3. సమాసములు:-

- 1) పరిధీరరవమ్ - పరిధీరః రవః యస్య తత్పరిధీరరవం - బహువ్రీహి
- 2) నదదమ్బాధరభీతపన్నగేషు - నదద్భిః అమ్బాధరైః భీతాః పన్నగాః యేషు తేషు - బహువ్రీహి
- 3) అద్భుతరూపసుందరీషు - అద్భుత రూపాః సుందర్యాః యాసు తాసు - బహువ్రీహి
- 4) సతడిత్ జలదార్పితం - సతడిత్ జలదః తేన అర్పితం - తృతీయాతత్పురుష

శ్లో॥ క్షీప్రం ప్రసాదయతి సప్రృతి కోఽపి తాని
కాంతాముఖాని రతివిగ్రహకోపితాని
ఉత్కణ్ఠయన్తి పథికాన్ జలదాః స్వనంతః
శోకో వివర్ధతి చ తద్వనితాస్వనంతః॥ 19

పదవిభాగము:- క్షీప్రం ప్రసాదయతి సప్రృతి కః+అపి తాని - కాంతాముఖాని రతి విగ్రహకోపితాని ఉత్కణ్ఠయన్తి పథికాన్ జలదాః స్వనంతః - శోకః వివర్ధతి చ తత్+వనితాసు+అనంతః॥

అన్వయక్రమము:- సప్రృతి కః అపి రతి విగ్రహ కోపితాని తాని కాంతాముఖాని క్షీప్రం ప్రసాదయతి స్వనంతః జలదాః పథికాన్ ఉత్కణ్ఠయన్తి చ తత్ వనితాసు అనంతః శోకః వివర్ధతి॥

ప్రతిపదార్థము:-

సప్రృతి	=	ఈ వర్షర్తువులో,
కః అపి	=	ఎవడో (అదృష్టవంతుడు) ఒకడు,
రతి	=	సంభోగ సమయంలో కలిగిన,
విగ్రహ	=	కలహము కారణంగా,
కోపితాని	=	కోపించిన,
తాని	=	ఆ,
కాంతాముఖాని	=	కాంతల ముఖాలను,
క్షీప్రమ్	=	వెంటనే,
ప్రసాదయతి	=	ప్రసన్నము చేసుకొనుచున్నాడు॥
స్వనంతః	=	ఉలుముచున్న,
జలదాః	=	మేఘములు,

పథికాన్	=	బాటసారులను,
ఉత్కణ్ఠయన్తి	=	కుతూహలపెట్టుచున్నవి,
చ	=	మఱియు,
తత్	=	వారి,
వనితాసు	=	స్త్రీలయందు,
అనన్తః	=	అంతములేని,
శోకః	=	విచారము,
వివర్ధతి	=	వృద్ధియగుచున్నది.

తాత్పర్యము:- ఈ వర్షర్తువులో, సంభోగ సమయంలో కలిగిన అలుకవలన కోపించిన కాంతల ముఖాలను అదృష్టవంతుడెవడో ఒకడు వెంటనే ప్రసన్నం చేసుకుంటాడు. ఉటుముతూన్న మేఘాలు బాటసారులకు కుతూహలాన్ని కల్గిస్తాయి. అంతేకాదు, ఆ బాటసారుల ప్రియురాండ్రలో విచారాన్ని కూడా అనంతంగా కలిగిస్తాయి.

వివరణము:- విషయమంతా లోకానుభవంలోనిదే. కాని, ఒక్కనికి (ఎంత అదృష్టవంతుడైతే మాత్రం) రతి సందర్భంలో కోపించిన స్త్రీ ఒక్కతే ఉండటం సహజం కాని ఎక్కువ మంది ఎట్లా ఉంటారు? వారి నందరినీ ప్రసన్నం చేసుకోవటమెట్లా సాధ్యం?

ఇద్దరుంటేనే అసాధ్యమైన విషయం ముగ్గురో ముప్పదిమందియో ఉంటే ఎట్లా? ఈ సంశయం ఇక్కడి బహువచనరూపాలవలన తాని, కాంతాముఖాని, కోపితాని ఇత్యాదులవలన కలుగుతుంది. కః అపి అన్న ఏకవచనం ఈ చిక్కుకు కారణం.

1. ఛందస్సు :- 'వసంతతిలకా' లక్షణమునకై 9వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

2. అలంకారములు :- 'స్వభావోక్తి' - లక్షణమునకై 5వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

ప్రకృతిలో సహజంగా వర్షర్తువులో ప్రేయసీ ప్రియుల భావాలెలా ఉంటాయో ఉన్నదున్నట్లు చెప్పబడుటచే ఈ శ్లోకమున స్వభావోక్త్యలంకార మున్నదని చెప్పదగును.

3. సమాసములు:-

- 1) కాంతాముఖాని - కాంతానామ్ ముఖాని - షష్ఠీతత్పురుష
- 2) రతివిగ్రహకోపితాని - రత్యాం విగ్రహః రతివిగ్రహః యేన కోపితాని తాని - తృతీయాతత్పురుష

4. సంధులు:-

- 1) కోఽపి = కః + అపి
- 2) తద్వనితాస్వనన్తః = తత్ + వనితాసు + అనన్తః

శ్లో॥ తాసామ్ముతుః సఫల ఏవ హి యా దినేషు
సేన్ద్రాయుధామ్బుధరగర్జితదుర్దినేషు
రత్యుత్సవం ప్రియతమైః సహ మానయన్తి
మేఘాగమమ్ ప్రియసఖి శ్వసమా నయన్తి॥ 20

పదవిభాగము:- తాసాం ఋతుః సఫల ఏవ హి యాః దినేషు - స ఇన్ద్ర ఆయుధ
అమ్బుధర గర్జిత దుర్దినేషు రతి ఉత్సవం ప్రియతమైః సహ మానయన్తి
-మేఘ ఆగమం ప్రియసఖి శ్వ సమాః+నయన్తి॥

అన్వయక్రమము:- (హే) ప్రియసఖి! హి యాః స ఇన్ద్రాయుధ అమ్బుధర గర్జిత దుర్దినేషు
దినేషు ప్రియతమైః సహ రతి ఉత్సవం మానయన్తి తాసాం ఏవ
ఋతుః సఫలః (అన్యథా) మేఘ ఆగమం శ్వసమాః నయన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:-

(హే) ప్రియసఖి	=	ఓ ప్రియురాలా!,
హి	=	నిశ్చయముగా,
యాః	=	ఏ స్త్రీలు,
స ఇన్ద్రాయుధ	=	వజ్రాయుధపు రుఖిపింపులతో గూడిన,
అమ్బుధర	=	మేఘములయొక్క,
గర్జిత	=	గర్జనముగల,
దుర్దినేషు దినేషు	=	మేఘవృతమైన దినములలో,
ప్రియతమైః సహ	=	ప్రియులతో గూడ,
రతి ఉత్సవమ్	=	సంభోగరూపమైన ఉత్సవమును,
మానయన్తి	=	జరుపుకొనుచున్నారో,
తాసాం ఏవ	=	వారికే,
ఋతుః	=	ఈ వర్షర్తువు,
సఫలః	=	ఫలవంతమైనది,
(అన్యథా	=	లేకున్న)
మేఘ ఆగమమ్	=	మేఘములరాక,
శ్వసమాః	=	కుక్కలతో సమానముగా
నయన్తి	=	వెంపర్లాడుచుందురు.

తాత్పర్యము:- ఓ ప్రియురాలా! ఈ వర్షర్తువులో వజ్రాయుధపు రుఖిపింపులవంటి
మెఱుపులతోగూడిన మేఘగర్జనగల దుర్దినములలో యే స్త్రీలు తమ ప్రియులతో సంభోగించు
చున్నారో, మేఘములరాకతో ప్రియులు వచ్చేదరో వారికే ఈ ఋతువు సఫలము ఇది
నిశ్చయము. లేకున్న వారు కుక్కలవలె వెంపర్లాడుచుందురు.

వివరణము:- వర్షర్తువు మదనతాపాన్ని కల్గించేది కనుక కలిసియున్న ప్రియులకు రత్యుత్సవము, విరహిజనులకు అరతివలన శునక జీవితము అన్నది కవి హృదయం. ఇక్కడ దుర్దినం అన్నమాట రెండు అర్థాలలో సఫలం. మేఘావృతమైన దినము అన్నది. ఇది కలిసియున్న భార్యాభర్తలకు పేరుకు మాత్రమే దుర్దినం, నిజానికి సుదినం, రత్యుత్సవదినం. విరహిణులకు నిజంగా అక్షరాల దుఃఖదినం, చెడ్డరోజు.

1. ఛందస్సు :- 'వసంతతిలకా' లక్షణమునకై 9వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

2. అలంకారములు :- 'రూపకము' - లక్షణమునకై 8వ శ్లోకభాగము చూడదగును.

3. సమాసములు:-

1) మేఘాగమం - మేఘానామ్ ఆగమం - షష్ఠీతత్పురుష

2) రత్యుత్సవం - రతి + ఉత్సవమ్ = రతిరితి ఉత్సవః తమ్ - కర్మధారయ

3) సేన్ద్రాయుధామ్బుధరగర్జితదుర్దినేషు - ఇన్ద్రస్య ఆయుధః ఇన్ద్రాయుధః తేన సహితః సేన్ద్రాయుధః యో అమ్బుధరః సః సేన్ద్రాయుధామ్బుధరః గర్జితవన్తి, దుర్దినాని తేషు - కర్మధారయ

4. సంధులు:- 1) మేఘాగమం = మేఘ + ఆగమం, 2) రత్యుత్సవం = రతి + ఉత్సవం, 3) సేన్ద్రాయుధామ్బుధర=స+ ఇన్ద్ర + ఆయుధ + అమ్బుధర.

శ్లో॥ ఆలభ్య చామ్బు తృషితః కరకోశపేయమ్
భావానురక్తలలనాసురతైః శపేయమ్
జీయేయ యేన కవినా యమకైః పరేణ
తస్మై వహేయ ముదకం ఘటకర్పరేణ॥ 21

పదవిభాగము:- ఆలభ్య చ+అమ్బు తృషితః కరకోశపేయమ్ భావ+అనురక్తలలనా సురతైః శపేయం జీయేయ యేన కవినా యమకైః పరేణ - తస్మై వహేయం ఉదకం ఘటకర్పరేణ॥

అన్వయక్రమము:- తృషితః (అహం) కరకోశ పేయం ఆలభ్య అమ్బు యేన పరేణ యమకైః జీయేయ తస్మై ఘటకర్పరేణ ఉదకం వహేయమ్ భావ అనురక్త లలనా సురతైః శపేయమ్

ప్రతిపదార్థము:-

తృషితః	=	దప్పికగొన్న,
(అహమ్)	=	నేను)
కరకోశ	=	దోసిలితో,

పేయమ్	=	త్రాగదగిన,
ఆలభ్య	=	పొందదగిన,
అమ్బు	=	నీటిని,
యేన పరేణ	=	యే ఇతర కవిచేత,
యమకైః	=	యమకముల ద్వారమున,
జీయేయ	=	జయించబడుదునో,
తస్మై	=	వానికి,
ఘటకర్పరేణ	=	కుండపెంకుతో,
ఉదకమ్	=	నీటిని,
వహేయమ్	=	తెత్తును
భావ అనురక్త లలనా సురతైః	=	భావమున అనురాగవతియైన స్త్రీలయొక్క సంభోగములచే,
శపేయమ్	=	శపించుచున్నాను.

తాత్పర్యము:- నేను దోసిలితో త్రాగదగినంత నీటిని యమకకవిత్వములో నన్ను గెల్చిన వానికి కుండపెంకుతో తెచ్చి యిస్తాను. నాచే ఓడిన వానిని అనురాగవతియైన స్త్రీ సంభోగము లభించకుండునట్లు శపింతును.

వివరణము:- ఇది ఈ యమకకావ్యకర్త శపథం. బహుశః ఈ లఘుకావ్యానికి దీనివలననే ఘటకర్పరకావ్యమనీ, కవికి ఘటకర్పరుడనీ పేర్లు కలిగియుండవచ్చు. ఈ కవికి శపించగల శక్తి ఉన్నదా? లేదా? అన్న చర్చ అప్రస్తుతం. వాని శపథాన్ని బలపర్చేదే ఈ శాపం. అంత పరుషంగా మాట్లాడటం తన శక్తిపై కవికిగల నమ్మకం వలననే.

1. సమాసములు:-

- 1) భావానురక్తలలనాసురతైః - భావేన అనురక్తానామ్ లలనానామ్ సురతైః - షష్ఠీతత్పురుష
- 2) కరకోశపేయమ్ - కరకోశేన పేయమ్ - తృతీయాతత్పురుష
- 3) ఘటకర్పరేణ - ఘటస్య కర్పరః ఘటకర్పరః తేన - షష్ఠీతత్పురుష

2. సంధులు:-

- 1) భావానురక్త = భావ + అనురక్త
- 2) చామ్బు = చ + అమ్బు
- 3) వహేయముదకమ్ = వహేయం + ఉదకమ్.

- ప్రక్షిప్త శ్లోకమ్ -

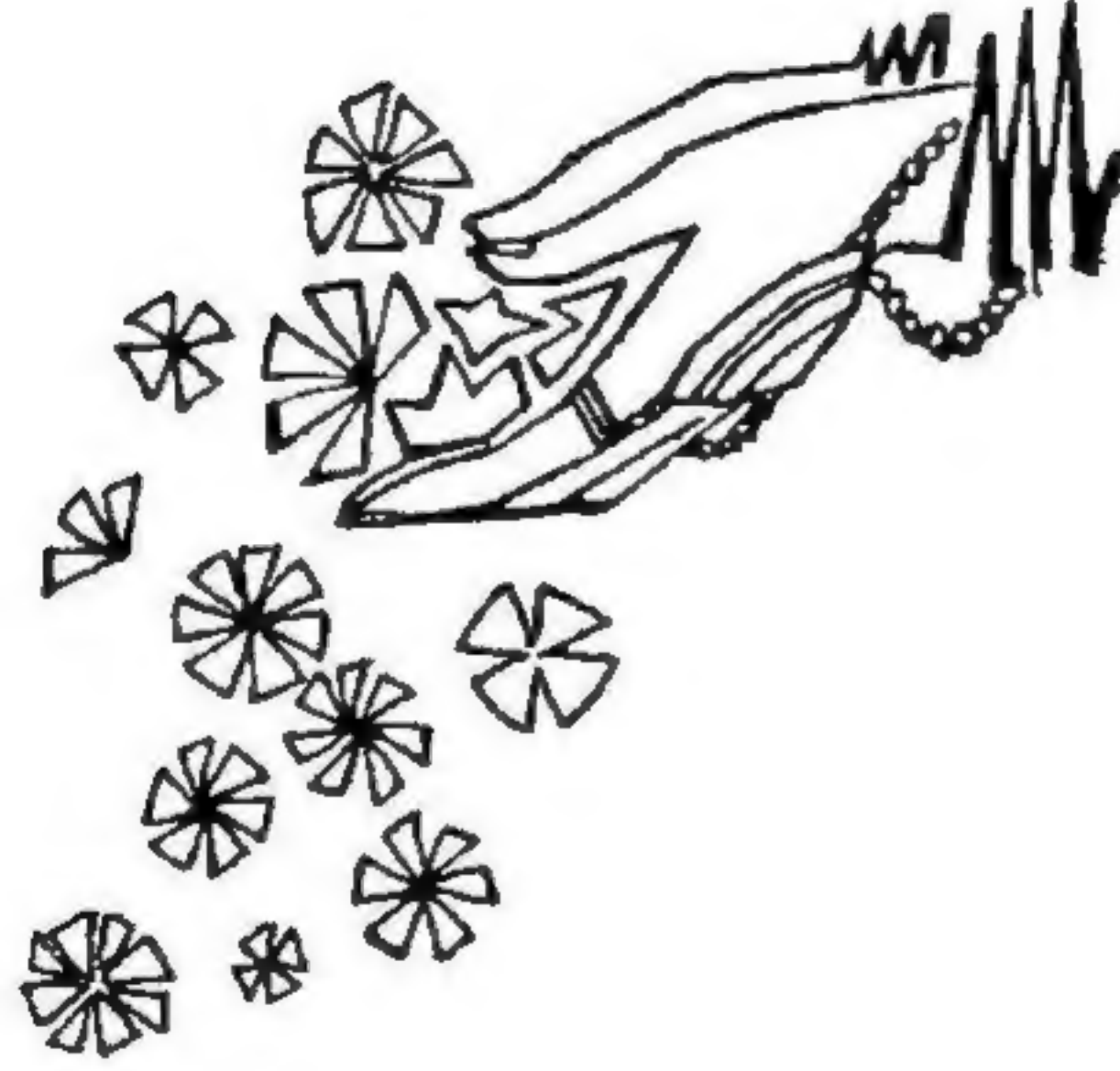
శ్లో॥ ఏతన్నిశమ్య విరహోనలపీడితాయా-స్తస్యా వచః ఖలు దయాలురపీడితాయాః।
స్వస్వారవేణ కథితం జలదైరమోఘైః-ప్రత్యాయయౌ స గృహమానదినైరమోఘైః॥ 22

శ్రీః

ఘటకర్పరకావ్యమ్ - మజ్జరీవ్యాఖ్య

మా తొలి ప్రయత్నముగా ఘటకర్పర కావ్యానికి సరళవ్యావహారిక
తెలుగుభాషను చేయబడిన మజ్జరీవ్యాఖ్యను ఆదరిస్తారని, వ్యాఖ్యయందు
దోషములున్నచో పరిశీలించి, పరిష్కరించి తెలుపగలరని, ఆంధ్రసంస్కృత
పండితలోకానికి సమర్పిస్తున్న ఈ వ్యాఖ్యానము సువాసనలు
వేదజల్లుతుందని ఆశిస్తూ...

-రామోరా, దుర్గానంద

త్వరలో
మహాకవి కాళిదాసవిరచితః

ఋతుసంహారః

మృణాళినీవ్యాఖ్యా

(ఆంధ్ర-పదవిభాగ-అన్వయ-ప్రతిపదార్థ-తాత్పర్య-సాహిత్యక-క్రియాదర్శ విశేషములు)

రావి మోహనరావు

లెక్చరర్, భూవిజ్ఞానశాస్త్రశాఖ,

వి.ఆర్.యస్. & వై.ఆర్.ఎస్.కళాశాల,

చీరాల

Check List

Book Number	Rym Rof All	Date	03/08/2022
Front Cover	yes	Back Cover	yes
Blank Pages	CT 45		
Missing Pages	NO		
Prepared By	K. Yameema	Cutting By	K. Yameema
Scanned By	mathyoko	Pages	49